

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 70
(17558)

2008 чылдың
июль 3,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

ТЫВА. Өзүлдениң базымнары «ИДЕГЕЛДИ СӨҢНЭЭН ДЕБЮТ»

Май 27-де Москва хоорайга уругларның экран чогаадыл-газының «Москва каникулдары» деп 5-ки Бүгү-делегей фестивалы болуп эрткен. Ону Россия Федерациязының ЮНЕСКО ажил-херектериниң талазы-биле комиссиязының деткимчези-биле эрттирген. Оон аңгыда культура болгаш кинематография талазы-биле федералдыг агентилел, өөредилге талазы-биле федералдыг агентилели, Москва хоорайның культура департаментизи, Москва хоорайның регионалдар харыл-заазының болгаш национал политика комитеди үлүүн кириштирген.

Тывадан «Москва каникулдары» фестивалга Барыын-Хемчик кожуунунуң Эрги-Барлык ортумаа школазының чанында уругларның «Спортфильм» киностудиязының удуртукчузу Валерий Петрович башкылары болгаш киржикчилери оолдар киришкен. Эрги-барлыкчылар бистиң республикада эртип турар «Дерсунуң дириг кокпазы» экологтук фестивалдың доктаамал киржикчилери, бо 2008 чылда эрткен ук фестивалга уран-чечен фильмнер номинациязынга «Адазының оглу» деп ажылы-биле тиилекчи болганын номчукчуларга дыңнаткан бис. Тиилекчилер Москваже айттаныпканан база медээлээн бис. Ам оон түннелин сонуурган, «Москва каникулдарының» барыын-хемчикчилерни удуртуп чораан Светлана Максимовна Мунзук-биле бистиң корреспондентивистиң интервьюзун парладывыс.

— «Дерсунуң дириг кокпазы» фестивалды Тывада Максим Мунзук аттыг Дерсу

Кожууннардан медээлер

БАШКЫГА МӨГЕЙИГ

Чеди-Хөл кожууннуң Хову-Аксы школазында улуг башкы Нина Канчыр-ооловна Монгуш эрге-хоойлу болгаш экономика эртемнерин башкылап турар.

Ниити стажы 45 чыл. Башкының ада-ие-биле харылзаазы быжыг. Бистерни чалап, ажык кичээлдерни эрттирип келди. Ажы-төлүвүс төлөптүг харыылап, эки демдектерни ап турарын караавыс-биле көрдүвүс. Эки ажылдың түннелинде уругларыбыс хөй-ниити билинге чаңгыс аай күрүне экзаменин «4-5» демдектерге дужаадылар. Класстан дашкаар ажылдарны база солун, ханы уткалыг чорудуп турарын ажы-төлүвүс чугаалап кээп турар. 2006 чылда «Чылдың башкызы» деп атка төлөптүг болгаш, Нина Канчыр-ооловна ол адын доктаамал бадыткап чоруур. Башкызының дугайында чылыг-чымчак сөс-

Узала фондузу эрттирип турар, оон удуртукчузу силер болгай силер. Бо фестивалдың киржикчилери—тиилекчилериниң арга-дуржулгазы өзүп турарында силерниң үлүг-хууңар эвээш эвес, ынчангаш бир дугаарында байыр чедирип тур мен. Москваже эки чордуңар бе?

—Четтирдим. Ийе, эки чорааш келдивис. Барыын-Хемчиктин Уругларның чогаадылга бажынының директору Алимма Сергеевна, Эрги-Барлыкта уругларның «Спортфильм» киностудиязының удуртукчузу Вале-

рий Петрович, оон өөреникчилери оолдар база мен чордувус. Дыкала эки уткуп хүлээп алды. Уругларның болгаш элээдилериниң туризм төвүнге оон-моон келген удуртукчулар шупту ужуражып алдывыс. Аңаа фестивалдың программасы-биле танышкаш, бот-башкарылга органнын тургустувус.

—Фестивалдың байырлыг ажыдышкынынга кымнар кээр боор-дур, Светлана Максимовна?

—Пушкин шөлүнде киноконцерт залында байырлыг ажы-

дышкын болду. Ат-сурагыг режиссерлар, операторлар, сценаристер дизе-ле, дыка хөй солун кижилер кээп, уругларга байыр чедирип, чылыг-чымчак күзээш-киннерни кылган. Кудумчуга халас циркти уруглар магадап көрген. Мороженое, соктар, чигирзиг аыш-чем аймаан мага хандыр чигген. Янзы-бүрү суй-белектер база хөй болду.

—Хөй-ле киржикчилер келген боораа?

—Ниитизи-биле 430 ажыл кирген. Колдуунда Россияның (Уланчызы 2-ги арында).

бажыңы организастан. Төлөвилелдин автору – Чодураа Кечиловна Монгуш.

Фестиваль-слетка шупту 14 арбан киришкен. 18 харлыг аныктардан 70 харлыгларга чедир чурттакчылар улуг идепкейлини көргүскен. Эң улуг назылыглардан Тостан Монгуш, Мөңгө Монгуш, Дочун Монгуш, Татьяна Ховалыг олар аныктарга үлегер-чижек болган.

Байырлыг чыскаал, ыры, девиз-биле, патриотчу ырлар күүселдизи-биле мөөрей эгелээн. Улаштыр спортчу маргылдаалар болган: узунун, бедин халыыры, чадаг чарыш, волейбол, мини-футбол, хүреш.

Ниити алган санын барымдаалап тиилекчилерни илереткен. 1-ги черни № 14 арбан бүзүрелдин-биле чаалап алган. 2-ги болгаш 3-кү черлерде № 8, № 11 арбаннар болган. Шүүлген мөге Чиңгис Монгуш (№ 14 арбан), үжүрлөшкен мөге Аян Монгуш (№ 8).

Бистиң корр.

терни оон доозукчулары – студентилер-даа солун-сеткүүлге бижип турганын билир бис. Ажы-төлге ынакшылы дээш Н.К. Монгушка ада-иелер өөрүп четтиргенивисти илередип, курлак чедир мөгейдивис. Алдардыг атка төлөптүг силер, башкы.

З.ООРЖАК, М.ТОСПАН,
С.АМЫРЛАН...
(15 ада-ие ат салган).

«ХҮНЧҮГЕШ- ТЕ» ХӨГЛҮГ

Барыын-Хемчик кожууннуң Бижикиг-Хая ортумаа школазының чанында уругларның «Хүнчүгеш» чайгы дыштанылга лагери июнь 7-де ажыттыглан.

Уругларга ында бүгү-ле чүүлдерни ойнап-хөглөп, дыштанып, ажыктыг ажыл кылырынга таарымчалыг кылдыр тургускан. 2 отряд кылдыр үстүп алган уруглар аразында соцчарыштыг, омак-хөглүг, тодуг-догаа, эп-найы-

ралдыг дыштанып турар. Ылангыя М.К. Хомушку удурткан «Уран холдар» бөлгүмүнде уругларга ажыктыг, солун чүүлдерни өөредип турар. Сумунуң эмчилери оларның кадыкшыл байдалын хынавышаан, «Саргы аарыы», «Калчаа аарыы деп чүл?» деп беседаларны эрттирген.

Оон аңгыда «Хөглүг повар», «Шыраа-Булакче аян-чорук», «Кадыкшылга хүнү» дээн ышкаш солун үнүүшкүннерни организаастарын планнап турар.

Допар-оол ХОМУШКУ,
улус өөредилгезиниң хоочуну.

АРБАНАР МӨӨРЕЙИ

Өвүр кожууннуң Солчур сумузуңуң Кезек-Хадың деп черге «Чалыы үем — чараш үем» деп фестиваль-слет болуп эрткен. Ону Солчур суму чыгыргазы болгаш Алексей Дугур-оол аттыг көдээ Культура

«ШЫНЧЫЛАРГА» — РОССИЙЖИ ШАҢНАЛДАР

Парлалга болгаш массалыг коммуникацияларның федералдыг агентилелиниң удуртукчузу М.Сеславинскийниң 2008 чылдың май 26-да ат салганы № 110 дугаар дужаалын езугаар «Шын» солуннуң кол бухгалтери Людмила Монгушевна Далааны хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы база бедик профессионал мергежилди дээш, Хүндүлүг бижик-биле шаңнаан.

«Шын» солуннуң улуг ректорунуң Елизавета Маадыевна Барысканы Россия Федерациязының культура болгаш массалыг коммуникациялар сайыды А.Соколовтун 2008 чылдың апрель 16-да ат салган дужаалы-биле ук адырның сайзырал-хөгжүлдезинге хөй чылдарда кирип келген үлүг-хуузу дээш, Хүндүлүг бижик-биле шаңнаан.

Шаңналдарны ТР-ниң культура болгаш информация политиказының сайыдының ораалакчызы Роман Тас-оол, Россияның Журналистер эвилелиниң Тывада регионалдыг салбырының даргазы Хеймер-оол Ооржак олар «Шын» солуннуң редакциязынга байырлыг байдалга тывыскаан.

Шаңнал алган коллегаларыңа «Шын» солуннуң коллективи боодал чечектерин сөңнеп, изиг байыр чедирген.

Светлана БАЛЧЫР.

БЕНЗИН ӨРТЭЭНИҢ ӨСКЕНИНДЕН...

Кывар-чаар материалдарның өртээниң өскени-биле холбаштыр, Кызыл хоорайда пассажирлер аргыштырып турар хуу сайгарлыкчыларның шийтири-биле, Кызыл хоорайда пассажирлер аргыштырып турар «маршруткаларга» аргыжарының өртээ 5 рубльге өскөн.

Бөгүндө муниципалдыг транспортка 10 рубльге, хуу автобуска 15 рубльге, таксиге 70 рубльге хоорай иштинде пассажирлерни аргыштырып турар апарган. Бо чылдың июль 1-ден эгелээш, бир литр А-92 марканың бензининиң өртээ 20-ден 27 рубльге чедир өскөн.

ТР-ниң Чазааның 2008 чылдың апрель 15-те №225 доктаалы-биле бадылаан методиктиг айтышкында дүүштүр, календарлыг чылда чаңгыс катап пассажирлер аргыштырып турар сайгарлыкчыларның дилээниң талазы-биле өртекти өскерттирин айтып турар. Оон үндезини — чарыгдалдың ниити түнү 5 хуудан өскенде болгаш РФ-тиң хоойлузунга дүүштүр төлээр ужуруг үндүрүлгелерин болгаш чыылдаларның түнү 5 хуудан улгатканда.

ТР-ниң Чазааның 2008 чылдың март 12-де доктаалында дүүштүр, хоорай маршруттарыга биче хемчээлдиг автобустарга пассажирлер аргыштырының тарифин 2009 чылдың март 12-ге чедир эде көөрүн болдурбазын айтып турган.

ТР-ниң Тарифтер талазы-биле албанының дыннатканы-биле алырга, удуртукчу сургакчылаашкындан келген соонда бо айтырыгны сайгарып көөрүн шийтирилээн.

Саяна МОНГУШ.

«ИДЕГЕЛДИ СӨННЭЭН ДЕБЮТ»

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

янзы-бүрү булуңнарындан, ХКЭ (Хамаарышпас Күрүнелер Эвилели) чурттарындан төлээлер келген боор чорду. Дыка-ла шыырак коллективтер бар, чүү дээр ону.

— Уруглар боттары олажылдарны көөр аргалык болган бе?

— Уран чүүл ажилдакчыларының Төп бажыңыга (ЦДРИ) конкурс программасынче кирген фильмнерни көрдүвүс. Уруглар база көргөн. Чогаадыкчы өзүлдеге бо фестиваль дыка улуг школа болган деп болур. Өске черлерде уруглар канчаар ажилдап турарын сонуургап, оларның арга-дуржулгазын өөренип, бот-боттары чугаалажып, мастер-класстарны безин органиастаан. Ол дээрге бир дугаар улуг конкурска киржип турар улуска дыка эки өөредиг ышкажыл. «Москва каникулдары» үш чыл болгаш-ла болур, ынчангаш дараазында киржир апарза, бистиң оолдарның арга-дуржулгазы бар деп болур.

— Культурлуг хемчеглерден онза-солун чүнү-чүнү демдегеп болур силер?

— Культурлуг программада чүнү чок дээр. Москваны эргий экскурсияладылар, эң эгезинде. «Мосфильмниң» павильонунга экскурсиялаашкын дыка солун болган. Театрлар, музейлерже четтигер шаа-биле экскурсиялаан.

Кинорежиссер А.А.Зеленов-биле ужуражылгага, мультипликатор, чурукчу, чогаалчы Геннадий Новожиловка тураскааткан кежээге кириштивис. Москваның Улуг циргин, Кремльди оолдар магадап көргөн.

— Янзы-бүрү экскурсиялардан өске солун чүү болганын, Светлана Максимовна?

— Студиялар боттарының хана солуннарын удур үндүргеш, камгалаан. Бистиң оолдар хана солунун камгалап тургаш, солун тоолчургу чугааларны чугаалап, кожамыктап, ырлажып, мөгө девини күөсөдип, талантылыын бадыткаан. Хана солун дээш «5» демдек алган. Эр хейлер! Эң-не чоргааранчыг чүүл – футболга бистиң оолдар тиилекчи болган. Тывалар уран чүүлге салым-

чаянныг болурундан аңгыда, спортка база шыырак, аңаа ынак дээрзин оолдар көргүскен. Жюри кежигүннериниң дегерезиниң холунуң үжүүн салган футбол мячиги-биле шаңнаттылар. Өске командалар дыка магадап, адааргап турар чорду.

— Эрги-барлыкчыларның фестивалыга киржилгезиниң түңнели чүү болганын?

— Литераторларның Төп бажыңыга (ЦДЛ) фестивальдың байырлыг хагдынышкыны болган. «Солун дебют» («За впечатляющий дебют») деп диплом-биле бистиң оолдар шаңнаткан. Шаңналды кинорежиссер, Россияның Улустун артизи Л.А. Нечаев тывысты. Шаңналдар, номинациялар-ла эмгекжок. Чогул Гран-при чок болду, чүге дизе улуг фестивалдың негелдези ол хире шыырак.

— Москва-биле оолдар канчаар байырлашканын?

— Таныжып алган эш-өөрү-биле адрестерин солчуп, «Кинону боттарывыс тырттырып турар бис» деп чаа ырыны кады ырлажып, Москвага кады агаарлааш, кежээ дискотекага ойнап-хөг-лээннер. Бис база фестива-ливыстың гимн ырызы кылдыр чаа ыры чогаадырының конкурзун эрттирер-дир деп бодал башта кирип келди.

— Силер бодуңар Москвадан-на Ханты-Мансийскиже чорупкан ийик силер бе, Светлана Максимовна?

— Ийе. Ханты-Мансийскиде эртип турар «Спаси и сохрани» делегей чергелиг экологтук теле-дамчыдылгалар фестивалы бо удаада 12 дугаар болган. Бис ол фестивалыга 3 удаа киришкен бис. 2006 чылда телеоператорларның эң эки ажылы дээш «Алдын гагараны» бистиң операторларывыс эккелди. Бо чылын фестивальче «Дерсунуң дирик коппазы» фести-вальды чалааны дыка солун болду. Презентациявысты эрттирдивис. Бистиң фестивалывыс дыка билдингир, ат-сураглыг фестиваль апарган-дыр дээрзинге аңаа чораш бүзүредивис. Дыка хөй төлээлер бистиң фести-вальысты сонуургап, кажан, канчаар киржип болурун, кандыг

ажылдарны кириштирерин айтырып ап турдулар.

Ханты-Мансийскиге Бай-Тайганың «Авырал» уругларның киностудиясы база киржип чораан. «Бодарал» деп ажылы-биле мультфильмнер мөөрейинге киришкен.

— Ам кандыг-кандыг сорулгаларлыг силер?

— Бистиң «Дерсунуң дирик коппазы» фести-вальды хөй коллективтер, чурттар сонуургай берген болганда, ооң ат-алдарын бедидип, шынарын экижидип, ооң номинацияларын, шаңнал-макталдарын көвүдөдир, улгаттырар ужурлуг бис. Ону чедип алыры-биле деткикчилер дилээр улуг ажыл бар, ынчалза-даа Тываның адын камгалап турар болганы-выста, Тыва Республиканың Ча-заандан база дуза, деткимче ту-рар дээрзинге бүзүреливис улуг. Бистиң Тывавыста, бурган авыра-лында, агаарывыс, аржаан сугла-рывыс, хемнер, хөлдеривис арыг. Бистиң агаар-бойдузувуска ха-маарыштыр алырга, өске черлер-де ышкаш улуг катастрофалар чок. Ынчалза-даа амдан эгелеп бо бүгүну камнап-хумагалавас бол-зувусса, хоржок. Чер-чурт санда-раар болза, ол черниң чурттакчы-ларының сагыш-сеткили база хо-зураары чугаажок. Ону болдур-базы — бистиң фести-вальдың кол сорулгазы.

Көдээ суурнуң уран чүүлге болгаш спортка сонуургалдыг кижилериниң — өгбелеривис-тиң эгелеп каан ажылының үре-түңнели бо ышкажыл. Чазын чашкан үрезиннерниң алдын тараа болуп күзүн бай дүжүттү бере бээри ышкаш, өзүп келген. Бөдүүн сценадан телеэкран-нарже, оон улаштыр киноэкран чедир чонувустуң уран талан-тызы өзүп келген. Чер-чуртуңуң чараш-каазын, чонунуң ажил-амыдыралын шынны-биле көргүзүп, моон соңгаар-даа чы-рык черниң кыры арыг, чараш турзун дээн күзелин ажы-төлдери-вис экранга көргүзе бээр. Оларның ажылы делегей төө-гүзүңгө артар.

Светлана БАЛЧЫР.

Чурукта: «Москва каникул-дары» фести-вальдың эмблемазы.

Эң баштайгы деткикчи

турарын дыңнаткан. ТР-ниң Кадык камгалал яамызы (сайыт Алек-сандр Ооржак) альпинистерни эм-тан-биле бүрүүнү-биле хандырап деп турар. «Суй-Белек» бүдүрүл-генин чингине директору, Тө-лээлекчилер палатазының депу-тады Мерген Балыкаевич Дагба өске диптерге азар Тываның тук-тарын, сүлдө-демдээн даарап бээр болган. Кызыл хоорай хура-лының даргазы Виктор Тунев, хоорай депутаттары: Самдан Тол-бан, Владимир Елсуков, Раиса Кужугет база дуза кадарын бо хүннерде дыңнатканнар. Оларга немей, төрөөн чериниң дажын, довураан делегейниң 7 диптеринче чедиртип алып деп турар улус-даа бар бооп турар.

Чамдык улус хей-аът туктарын үндүртүп алырын бодап турарлар. Өске күрүнелер бодунуң ораныңа кончук камныг болгаш даглары-ның шыпшыктарына безин чүнү-даа артыртпайн турарлар. Бок-талыр болгай — торгаал улуг. Ынчангаш тыва альпинистер ка-дакка күзелдиг улуска ат сал-дыртып ап турарлар. Ол кадак-тарны Килиманджаронун азы Эльбрустун кырынга чедиргеш, видеофотоаппараттар-биле тырт-тыргаш, дедир эккелгеш, Нацио-нал музейге дужаар деп шийтпи-леп алган. Ол харын кончук солун бооп турар, хөй чылдар эртерге делегей шыпшыгына четкен адын музейден көрүп ап болур.

Саяна МОНГУШ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Н.Д.Пагыт-оолду шаңнаарының дугайында

Кадык камгалалының адырында чедип алган чедишкиннери база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле «Республиканың уруглар эмнелгези» күрүнениң кадык камгалал албан чериниң респираторлуг халдавырлар салбырының физиотерапия талазы-биле медицина сестразы — Надежда Дунгар-ооловна Пагыт-оолду шаңнаар.

Кызыл хоорай 2008 чылдың июнь 26 № 108

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Р.К.Хигетти шаңнаарының дугайында

Кадык камгалалының адырында чедип алган чедишкиннери база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле «Тес-Хемниң төп кожуун эмнелгези» муниципалдың кадык камгалал албан чериниң окулист кабинетиниң медицина сестразы — Рада Кууларовна Хигетти шаңнаар.

Кызыл хоорай 2008 чылдың июнь 26 № 109

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Т.В.Шайдурованы шаңнаарының дугайында

Культура адырында ачы-хавыязы база хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле «Тыва Республиканың Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгы» күрүнениң албан чериниң директору — Татьяна Викторовна Шайдурованы шаңнаар.

Кызыл хоорай 2008 чылдың июнь 26 № 110

«Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Л.О.Ондарга тыпсырының дугайында

Кадык камгалалының адырында ачы-хавыязы база хөй чылдарда үре-түңнелдиг күш-ажылы дээш «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты «Республиканың наркология диспансери» күрүнениң кадык камгалал албан чериниң аарыг кижилер хүлээп алып чериниң медицина сестразы — Любовь Ончатпановна Ондарга тыпсыр.

Кызыл хоорай 2008 чылдың июнь 26 № 111

«Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты С.К.Лопсанчапка тыпсырының дугайында

Кадык камгалалының адырында ачы-хавыязы база хөй чылдарда үре-түңнелдиг күш-ажылы дээш «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Кызыл хоорайның «Хоорай поликлиниказы» күрүнениң кадык камгалал албан чериниң аарыг кижилер хүлээп алып чериниң улуг медицина сестразы — Сара Калдыновна Лопсанчапка тыпсыр.

Кызыл хоорай 2008 чылдың июнь 26 № 112

«Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты А.С.Кара-Салга тыпсырының дугайында

Кадык камгалалының адырында ачы-хавыязы база хөй чылдарда үре-түңнелдиг күш-ажылы дээш «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты «Мөңгүн-Тайганың төп кожуун эмнелгези» муниципалдың кадык камгалал албан чериниң дүрген медицина дузазының фельдшери — Алексей Сарыг-оолович Кара-Салга тыпсыр.

Кызыл хоорай 2008 чылдың июнь 26 № 113

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле О.Б.Намдарны шаңнаарының дугайында

Кадык камгалалының адырында чедип алган чедишкиннери база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле «Республиканың уруглар эмнелгези» муниципалдың кадык камгалал албан чериниң №2 аш-чем блогунуң повары — Ольга Бегзиевна Намдарны шаңнаар.

Кызыл хоорай 2008 чылдың июнь 26 № 114

«Шылгараңгай күш-ажыл дээш» Тыва Республиканың медалы-биле Ч.Б.Давааны шаңнаарының дугайында

Кадык камгалалын хөгжүдеринге салыышкыны база хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» Тыва Республиканың медалы-биле «Медицина дузазының Кызылдың хоорай станциязы» муниципалдың кадык камгалал албан чериниң кол эмчизиниң эмнээр ажыл талазы-биле орадакчызы — Чечек Бавуковна Давааны шаңнаар.

Кызыл хоорай 2008 чылдың июнь 26 № 115

«Шылгараңгай күш-ажыл дээш» Тыва Республиканың медалы-биле Р.К.Ширшинни шаңнаарының дугайында

Кадык камгалалын хөгжүдеринге салыышкыны база хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» Тыва Республиканың медалы-биле күрүнениң кадык камгалал албан чериниң №1 Республика эмнелгезиниң эндокринология салбырының эндо-кринолог-эмчизи — Роза Кыргысовна Ширшинни шаңнаар.

Кызыл хоорай 2008 чылдың июнь 26 № 116

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Т.А.Доржуну шаңнаарының дугайында

Культура адырында ачы-хавыязы база хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле «Тыва Республиканың Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгы» күрүнениң албан чериниң уран чүүл удуртукчузу — Татьяна Алексеевна Доржуну шаңнаар.

Кызыл хоорай 2008 чылдың июнь 26 № 117

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

«Тываның тугун 7 диптерниң эң бедик шыпшыктарына киискидер» деп төлөвилелди деткикчилер (спонсорлар) дузазы-биле боттандырап дээрзин солун моон мурнунда номчукчуларга дың-наткан болгай. Бо кончук берге, делегей чергелиг төлөвилелдин эң баштайгы деткикчизи тыптып келген. Ол дээрге — иштики херектерниң хоочуну, болчукчу Седип-оол Иванович Дамдын-дыр. Төр-өөн Тывазының ат-алдары дээш сагыш човап чоруур кижилерниң бирээзи болгаш ол, дөрт ораныг санныг түңнүг акшаны Африканың эң бедик даа — Килиманджаро шыпшыын тевер дээн альпинис-терге тудускан. Волгоградка өөренип тургаш парашют-биле 200 катап шураан, Улуг-Мөңгүлөк (3488м) шыпшыгына база четкен — Седип-оол Дамдын белең эвес эрлерниң бирээзи кижидир.

Ыраккы Сингапурда бүдүрүп турар «Хаан-шайың» Тывада төлээзи делегейниң 7 диптериниң дагларына Тываның тугун шупту-зун киискиткижеге чедир амдан-ныг шайы-биле хандырап деп

Бөгүн ОШАЧКИ хүнү

ОРУКТУҢ АЙЫЫЛ ЧОК
ЧОРУУНУҢ КАМГАЛАЛЫНДА

Күрүнениң автоинспекциязы тургустунганындан бээр бөгүн, июль 3-те, 72 чыл болуп турар. Эрткен чүс чылдың үжөн чылдарында чуртка машинаның саны көвүдээнинден орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун хайгаараары негеттинип келген. Ооң түңнелинде чурттуң чолаачыларының мергежилиниң деңгелин, машина-техниканың техниктиг байдалын хынаар, орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун хайгаараар, ону болдурбазының хемчеглерин чорудуп эгелзэн.

ССРЭ-ниң Улус Комиссарларының Чөвүлели 1936 чылдың июль 3-те Автоинспекция дугайында дүрүмнү бадылаан. Тывага автоинспекцияның төөгүзү чүк сөөртүр транспорттуң хөгжүлдөзү-биле кады эгелзэн. Тывага бир дугаар автомашина 1926 чылдың чайынында Усинск таварты Тыва өртек кооптуң чүгүн сөөртүп алгаш келген. Оон бээр Тывага орук шимчээшкинин күрүнениң автоинспекция ажылдакчылары хайгаарап турарлар. Эрткен чүс чылдың дөртөн чылдарында Тыва Арат Республикага агаар, суг, машина транспорту көскүзү-биле немежиң эгелзэн.

Эрткен 72 чылдарның дургузунда КАИ-ниң берге, нарын болгаш харысалгалыг ажылынга бердинген хөй санныг төлөптүг кижилер ажылдап чораан. Олар хостуг үезин-даа, амыр-дыжын-даа бодавайн, барла күжүн, аргаларын орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун хайгаараарына, күрүнениң автоинспекциязының ажылын сайзыраңгайжыдарының херзэнге тураскаадып келгеннер. Оларга Леонид Почекуровту, Александр Корняковту, Виктор Даниловту, Виктор Кучеровту, Салим Оруспайны, Виктор Дорожжинни, Василий Дунаевскийни, Виктор Ощепковту болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур. Амгы үениң аныяк

Лейтенант Эрас Сат ажыл
чезинде.

Орук шимчээшкинин хайгаараарына кезээде белең бис.

салгалы хоочуннарны утпайн, оларның аргадуржулгазындан ажыктыг хөй чүүлдерни билип ап, ону ажыл-чорудулгазында чедишкенин ажылдап турарлар.

Бистин ОШАЧКИ-де хөй чылдарда чедишкенин ажылдап келгеш, ол буянның херзэн ам-даа төлөптүг уламчылап чоруур хоочуннарыныс база бар, оларга чоргаарланыр бис. Ындыларга Юрий Хомуш-ку, Сергей Горбунов, Геннадий Донгак хамааржыр, олар боттарының шилип алган мергежилнге сагыш-сеткилинден езулуг-ла бердинген кижилер болур.

ОШАЧКИ органында бодунуң ажыл-херзэнге бердинген, инспекцияның ажыл-чорудулгазын хөгжүдөр херекке төлөптүг үлүүн кирип чоруур амгы салгалдың аныяк ажылдакчылары эвээш эвес, оларга чоргаарланып турар бис. Шак ындыг инспекторларның ачызында орук дүрүмүнүң айыыл чок чоруун сагырының чурумун

тудуп, ажыл-херзэвисти багай эвес шиитпирлеп турар бис. Эки ажылдыг аныяк салгалдың ажылдакчыларының санынга Евгений Ботоев, Олег Сувакупут, Аян Очур-оол, Буян Монгуш, Валентин Баданай, Эрас Сат, Аюш Соян оларны болгаш өске-даа төлөптүглерни кирип болур.

ОШАЧКИ-ниң тургустунган хүнү-биле күрүнениң автоинспекция шугумунга хөй чылдарда ажылдаан хоочуннар база бо хүннерде республиканың автооруктарында дүн-хүн чок албан эрттирип турар КАИ ажылдакчыларына изиг байырны чедиргеш, берге болгаш харысалгалыг ажылынга чедишкенин, амыдыралына ааскежин, өөрүшкүнү, быжыг кадыкшылды күзеп тур мен.

Владимир САТ,
ТР-ниң ИХЯ-ның ОШАЧКИ-зиниң
начальнигиниң хүлээлгезин күүседип
турар милицияның подполковниги.

Хоочуннар аравыста

БАЙ-ТАЙГА — ЧОРГААРАЛЫВЫС

Кызылда күрүне филармониязының көрүкчүлөр залы. Бай-Тайга чурттуг Кызылда ажылдап-чурттап турар 60 хардан өрү назылыг 200 хире хоочуннар—чыыштың киржикчилери чыгып келген. Оларның аразында Бай-Тайганың төлээлери күш-ажылдың 25 хоочуну, кожуунуң баштыңы—Төлээлекчилер хуралының даргазы Федор Сарыглар, суму чагыргаларының даргалары болгаш өске-даа аалчылар олурган. Үр үеде ужурашпаан хоочуннар амыр-мендизин айтыржып, ажыл-ижиниң, амыдыралының дугайында хөөрежиң, баштактанчып, хей-аът киргеннер...

Бай-Тайганың хоочуннарының чыыжын төлээлекчи болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарының хоочуну Владимир Очур-оол ажиткан. Национал хептиг, шыырак мага-боттуг Көп-Сөөк чурттуг артист Болат-оол Салчак сценага үнүп келгеш, чыылганнарга мөгөйп езулааш, хоюг өткүт үнү-биле кожуунуң ыдык ырызы болу берген «Бай-Тайганы» ырлай берген. Ол ырны дыңнааш, чаңгыс чер-чурттуглары Бай-Тайгазының менги доштуг бажын, хемнерин, хөлдөрүн, одарларын, шөлдөрүн, тайгаларын, суурларын иштинде чоргаарал-биле сактып органы илден болган.

«Бай-Тайга—чоргааралывыс» деп илеткелди оргкомитеттин даргазы, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты Юрий Салчак кылган. Ко-

жуунуң төөгүзүнүң, чараш, байлак бойдузунуң, а кол-ла чүве—Бай-Тайганың байлаа—кижилериниң дугайында ол чугаалааш, четпестерге база сорулгаларга доктааган. Бай-Тайга—солун төөгүлүг, ажыл-ишчи, шевер чон-нуг кожуун. «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунда бо кожуундан 20 ажыг кижиниң ады кирген. Оларның аразында ийи Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры, ССРЭ-ниң Улустуң артизи, Улустуң башкызы, Тываның улустуң чурукчузу, улустуң артистери, улустуң башкылары, Россияның болгаш Тываның алдарлыг артистери, сураглыг күрүне ажылдакчылары Анчымаа-Тока, Күжүгет Шойгу, Россияның Репин аттыг күрүне шаңналының эдилекчилериниң болгаш өске-даа кайгамчыктыг

бай-тайгажыларның аттары кирген, олар дээрже кожуунуң чоргааралы-дыр. Күрүне номунда кирген хоочун салгалдың кижилерин дөзөп салгаан амгы үениң кайгамчыктыг ажыл-ишчилери кожуунда хөй малды өстүрүп, черден чаагай дүжүттү ажаап ап, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы, чонар-даштан, өннүг демир аймаандан, ыяштан янзы-бүрү ажылдарны сиилбирлеп кылып, ырларны, шүлүктөргө чо-гаадып, ырлап, танцы-сам ойнап, спортчу маргылдааларда кончуг идепкейлиг кижип, Бай-Тайгазының адын делегейге, чуртка (Россияга), республикага алдаржыдып турарлар. Тээлиде Виктор Иргитин ууртканы уругларның теле-студиязы чүгле Россияның эвес, делегейниң мөөрейлеринге кижип турар. Школачы Сономаа ча ада-рынга элээди уруглар аразында Россияның, Европаның, делегейниң чемпиону. Шак мындыг өске-даа эки кижектерни илеткелчи адаан.

Кожуунда мал, чер ажылында, культурада, уран чүүлдө болгаш ажыл-агыйның өске-даа адырларында эки көргүзүлгө бар-даа болза, чамдык четпестерни илеткелчи айткан. Кожуунуң ажыл-агыйның бо чылгы көргүзүлгө (ылаңгыя малдың) эрткен чылдардан кудулааны хоочуннары дүвүредип турар. Бай-Тайганың мал-чыннары малының баш санын өстүрер талазы-биле колдуунда чыл бүрүдө эки көргүзүлгө чедип алгаш, мактадып турду. Ол четпестерни бай-тайгажылар кыска хуусаада эдип алырының аргалары болгаш курлавырлары бар дээрзинге Юрий Шыдыраевич бүүрелин илереткен. Кем-херек үүлгедир, арагалаар чоруктар-биле демиселди доктаамал шыңгыы чорутпайн турарындан байдал дү-

вүренчиг болуп артпышаан. Мурнуку дуржулга езугаар улусчу дружиналарны суур бүрүзүңге тургускаш, кезээниң-не ажылдаарын чедип алыры чогумчалыг. Корумчурум үрээшкенини, арагалаашкын-биле демиселди суму чагыргалары, депутаттар, херзэеннер чөвүлелдери, школаларны, башкылар коллективтери бир демниг чорударын чедип алыр. Чурттакчы чоннуң, ылаңгыя аныяктарның дыштанылгазын шын, чөптүг организаастаарының сагышты салыр, оюн-концерт кезээлерин, спортчу маргылдааларны, делгелгелерни, мөөрейлерни эрттирер. Бир кол чүве болза, суур бүрүзүңге хоочуннар чөвүлелин тургузар. Үстүнде адаан болгаш өске-даа кем-херек үүлгедиишкинин болдурбазынче угланган хемчеглерни ап болурун илеткелчи айткан.

Чыыштың киржикчилери санал-оналын бергеннер. Тываның Улустуң башкызы, эртемден К.Б.Март-оол Бай-Тайгадан кайгамчык талантылыг кижилер шыларап үнгенин демдеглээш, олар республиканың социал экономиказын хөгжүдөргө улуг үлүүн киригенин саналыга демдеглээш. Чүгле эртемденнер бөзүн 20 ажып турар, оларның иштинден үш кижин эртем доктору болган, ийи кижин Тываның ийи улуг эртем албан черин удуртуп турар. Мындыг чыыш кожуунуң ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлээринге дуза болурун ол айткан.

РФ-тиң алдарлыг экономизи, сан-хөө ажылдакчызы Х.С.-Ч.Хертек сөс алгаш, чаңгыс чер-чурттуглар чыгып алгаш, сүмележир, дургуржур дээн идеяны ол деткээш, кылыр дээн херектерин демнежиң шиитпирлээрин күззэн. Тываның шыларангай күрүне ажылдакчызы 96 харлыг Хертек Амырбитовна Анчымаа-Токага республиканың дээди шаңналын тыпсыр дугайында делегн Чазакка кирирени ол саналаан.

Бай-Тайганың Кызыл хоорайда хоочуннары чыгып келген чүве болганда, кожуунуң экономика-

зын дүрген хөгжүдөргө, корумчурумну быжыглаарда, арагалаашкынга удур демисел күштелдирерде кожуун, сумулар чагыргалары чүнү кылып болурун талазы-биле сүмелерни кадары, оларны күүседиринге дузалаары амгы үеде чугула дээрзин күүсекчи эрге-чагырга органының хоочун ажылдакчызы В.С.Очур-оол саналыга чугаалаан. Ылаңгыя кедээ ажыл-агыйны хөгжүдөргө, аныяктар кижизидилгезин экижидеринче кол кичээнгенин угландырган.

Тыва Республиканың Чазааның девискээр эргелелиниң Бай-Тайга кожуунда удуртукчузу Ч.К.Кашпик-оол сөс алгаш, кожуунуң амгы үеде ажыл-ижиниң байдалын таныштыргаш, ооң элзэн хожудап турарын дүвүрел-биле демдеглээш. Кожуунуң, сумуларның социал экономиказын хөгжүдөр дээш чаа соңгуткан суму баштыңнары-даргалары ажылдап эгелзэн ол дыңнаткаш, оларның шуптузун сценаже үндүрүп алгаш, чыылганнарга таныштырган. Бай-Тайганың күүсекчи болгаш төлээлекчи эрге-чагырга органнарының ажылдакчылары кожуунуң экономиказын хөгжүдөр, чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидер, корумчурумну быжыглаар дээш эки ажылдаарын Ч.К.Кашпик-оол хоочуннарга бүүрүткен.

Хертек Лопсанович Даржаа (86 харлыг) санал бергеш, демниг сааскан теве тудуп чирип деп үлегер домакка үндезилеп алгаш, бир демниг, чаңгыс эп-сеткилдиг эки ажылдаарын, хөй малды өстүрерин чагаан.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Х.Д.Монгуш хөй чылдарда үрөтүнелдерлиг ажылдаан бөлүк хоочуннарга өөрүп четтиргениниң бижикирин тывыскаан.

Чыыштың киржикчилери Бай-Тайга кожуунуң чонунга кыйгырыгны хүлээп алган.

Седен ХЕРТЕК.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал төлөвилелдин кол-кол угланышкыннарын боттандырат талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының рейтингизин 2007 чылдың түңнелин езугаар тодарадырының дугайында
2008 чылдың февраль 15 №79 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың июль 6-да хүлээп алганы «Мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал төлөвилелди боттандырат талазы-биле муниципалдыг тургузууларның (кожууннарның, хоорай округтарының болгаш суурларның) рейтингизин тодарадырының методиказын бадылаар дугайында» №842 доктаалыга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Дараазында чүүлдерни бадылаар:
— 2007 чылдың түңнели-биле мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал төлөвилелди боттандырат талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының каттышкан рейтингизин;
— 2007 чылдың түңнели-биле чурттакчы чоннуң кадыкшыл байдалын илередип турар көргүзүлгелер талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының рейтингизин;
— 2007 чылдың түңнели-биле чурттакчы чоннуң кадыкшыл байдалын илередип турар аарыглар көргүзүлгелериниң талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының рейтингизин;
— 2007 чылдың түңнели-биле ажилдап турар чурттакчыларның немелде шинчилгезин чорудар талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының рейтингизин;
— 2007 чылдың түңнели-биле бүдүрүлгениң хоралыг болгаш (азы) айыылдыг чүүлдерни-биле холбашкан ажилда хаара туттунган хамаатыларның эмчи шинчилгезин ханы чорудар талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының рейтингизин;
— 2007 чылдың түңнели-биле В гепатитке, улаанутка удур немелде тарылганы чорудар

талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының рейтингизин.

2. Мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал төлөвилелде хемчеглерни боттандырат талазы-биле Чеди-Хөл, Тес-Хем болгаш Би-Хем-Хем кожууннарның эки ажилын демдеглээр.

3. Мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал төлөвилелди боттандырат талазы-биле Бай-Тайга, Тере-Хөл, Эрзин, Мөңгүн-Тайга кожууннарның болгаш Ак-Довурак хоорайның четпес ажилдаанын айтыр.

4. Муниципалдыг тургузууларның удуртукчуларына сүмелээр болза:

— мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал төлөвилелди 2007 чылда боттандырат талазы-биле рейтингиниң түңнелдерин чагыргаларның коллегия хуралдарына чугаалажып көөр;

— рейтингиниң түңнелин езугаар бирги черлерни ээлээн кожууннарның эки дуржулгазын өөренир;

— чурттакчы чоннуң кадыкшыл байдалын илередип турар социал көргүзүлгелерни экижидер талазы-биле хемчеглерни алып, муниципалдыг тургузууларның чурттакчы чонунуң тарылгазын болгаш немелде шинчилгезин чорударын хандырат.

5. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парладыр.

6. Бо доктаалдың күүселдезиниң контролун Тыва Республиканың Чазаның Аппаратының мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдерни боттандырат талазы-биле эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың февраль 15-те хүлээп алганы №79 доктаалы-биле бадылаан

2007 чылдың түңнели-биле мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал төлөвилелди боттандырат талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының КАТТЫШКАН РЕЙТИНГИЗИ

№	Муниципалдыг тургузуу	Муниципалдыг тургузуунуң чагырга даргазының ф. а. а.	Эмнелге албан черлериниң кол эмчилериниң ф. а. а.	Ээлээн чери	Балл саны
1.	Чеди-Хөл	Дартай-оол Н.И.	Монгальби С. К.	1	64
2.	Тес-Хем	Орус-оол В.С.	Халбыш-оол Ч.О.	2	58
3.	Бий-Хем	Черменев А.Н. х.к.	Монгуш К.К.	3	57
4.	Кызыл хоорай	Доржу Р.Д.	Куулар Л.И. Ондар Д.О. Монгуш А.В. Холуя Ш.В.	4	56
5.	Чөөн-Хемчик	Түлүш А.Н.	Куулар Х.Б.	5	51
6.	Чаз-Хөл	Балбан-оол Д.К.	Чудан-оол Р.М.	6-7	50
7.	Кызыл	Ондар С.К.	Сенди В.В.	6-7	50
8.	Улуг-Хем	Сендин И.О.	Доре Э.М.	8-9	49
9.	Каа-Хем	Шелехов А.В.	Томочаков А.Т.	8-9	49
10.	Тожу	Маады Е.К. х.к.	Байкара В.Н.	10	48
11.	Сүт-Хөл	Донгак М.Б.	Турчина М.М.	11-12-13	44
12.	Барыын-Хемчик	Идам-Сюрюн И.С.	Күжүгет Л.К.	11-12-13	44
13.	Өвүр	Куулар А.С.	Куулар В.Н.	11-12-13	44
14.	Танды	Ондар С.Ч.	Оюн М.Т.	14	43
15.	Тере-Хөл	Дондуп Г.В.	Түмен-Байыр О.В.	15-16-17	38
16.	Мөңгүн-Тайга	Санчат А.С.	Куулар С.Д.	15-16-17	38
17.	Эрзин	Дамдын Б.А.	Саган-оол М-Х. Б...	15-16-17	38
18.	Бай-Тайга	Монгуш М.С.	Хертек Э.К.	18	35
19.	Ак-Довурак хоорай	Кызыл-оол М.М.	Күжүгет А.Б.	19	33

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының дугайында Дүрүмгө өскерилгелер кириериниң дугайында
2008 чылдың март 24 №173 Кызыл хоорай

«РФ-тиң субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органнарының болгаш хоойлужулга органнарының организациязының ниити принциптериниң дугайында» 1999 чылдың октябрь 6-да №184-ФХ Федералдыг хоойлунуң 26.3 чүүлүнүн 2-кезээнге, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2007 чылдың декабрь 26-да «Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының, Тыва республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказы яамызына азыраар болгаш хайгаарар талазы-биле эргелерни бээр дугайында» №239 Чарлыына даянган, Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның «Тыва

Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика яамызы болгаш ооң тургузуунуң дугайында Дүрүмү бадылаарының дугайында» 2007 чылдың май 15-те №603 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының дугайында Дүрүмгө дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 5.7. пунктуга дараазында уткалыг абзацы немээр:

«чедери берге болгаш эвээш чурттакчылыг черлерге адвокат ачы-дуза чедирилгезиниң материал-техниктиг болгаш саң-хөө хандырылганын организастаар, күштүг болуп турар хоойлужулга езугаар халас юридиктиг ачы-дузаны чедирери;

кижи ажаап-хөөржүдөрдө материалдыг болгаш өске-даа дузаны көргүзери: бир эвес мөчээн кижиге ажилдавайн азы пенсионер эвес турган болза, а ол ышкаш сааттыг ие 196 хонук четкен соонда, өлүг чаш төрүттүнер болза;

назы четпээннерге хамаарыштыр, бир эвес суд ону боду харыысалга чүктөп шыдавас азы кызыгаарлыг харыысалга чүктөп болур, назы четкен харыысалга онаап болур-даа болза, кадыкшылының аайы-биле боттары эргелерин камгалап болгаш ажыглап база хүлээлге күүседип шыдавас кижилерге азырал азы хайгаарал талазы-биле ажилдарны организастаары;»

2) 5.32. пунктуга дараазында уткалыг

2007 чылда «Кадыкшыл» мурнады боттандырат национал төлөвилелдин хемчеглерин боттандырат талазы-биле чедишкиннери дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарының дугайында
2008 чылдың апрель 7 №206 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың февраль 15-те «Тыва Республиканың кадык камгалал албан черлериниң федералдыг болгаш республика бюджетиниң күсели-биле «кадыкшыл» мурнады боттандырат национал төлөвилелдин 2007 чылда акшаландырышыкынының дугайында» №267 болгаш 2008 чылдың февраль 15-те «2007 чылдың түңнелдери-биле «Кадыкшыл» национал төлөвилелдин кол угланышкыннарын боттандырат талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг албан черлериниң рейтингизин тодарадырының дугайында» №79 доктаалдары езугаар чурттакчы чонга эмчи дузанын чедирерин организастаарына чедишкиннери, Тыва Республикага «Кадыкшыл» мурнады боттандырат национал төлөвилелди боттандыратында идепкейлиг киришкен албан черлери болгаш ооң удуртукчуларын шаңнаар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2007 чылда «Кадыкшыл» мурнады боттандырат национал төлөвилелдин хемчеглерин боттандырат талазы-биле чедишкиннери дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын тыпсыры.

2. Кошкан:

2007 чылда «Кадыкшыл» мурнады боттандырат национал төлөвилелдин хемчеглерин боттандырат талазы-биле чедишкиннери дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын тыпсырының талазы-биле мөөрейге Конкурс комиссиязының негелделери;

2007 чылда «Кадыкшыл» мурнады боттандырат национал төлөвилелдин хемчеглерин боттандырат талазы-биле чедишкиннери дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын тыпсырының талазы-биле мөөрейге Конкурс комиссиязының негелделери;

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың апрель 7-де №206 доктаалы-биле бадылаан

2007 чылда «Кадыкшыл» мурнады боттандырат национал төлөвилелдин хемчеглерин боттандырат талазы-биле чедишкиннери дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын тыпсырының талазы-биле конкурс комиссиязының дугайында ДҮРҮМ

1. 2007 чылда «Кадыкшыл» мурнады боттандырат национал төлөвилелдин хемчеглерин боттандырат талазы-биле чедишкиннери дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын тыпсырының талазы-биле Конкурс комиссиязы Тыва Республиканың Чазаның Даргазының доктаалы-биле бадылаан шаңналды тыпсырының дугайында айтырыгны шитпирлээрине тургускан чөвүлел орган болур.

2. Комиссия бодунуң ажил-чорудулгазына Россия Федерациязының Конституциязына, Тыва Республиканың конституциязына, федералдыг болгаш республика хоойлуларына болгаш бо доктаалга удуртулга болдурар.

3. Комиссияның шитпирлээр айтырыглары:

— муниципалдыг эмнелге албан черлериниң удуртукчуларын «Кадыкшыл» мурнады боттандырат национал төлөвилелди боттандырат талазы-биле ажилдарга хаара тудар;

— чурттакчы чонга эмчи ачы-дузанының хандырылганы болгаш ооң шынарын экижидер адырда тускай мергежилдиглер болгаш удуртукчуларның профессионалдыг деңгелин бедидер;

— эки ажилдап турар эмнелге албан черлерин илередери.

4. ТР-ниң Кадык камгалал яамызының

сөстөрүн немээр:

«Делегейниң күш-ажыл организастаарын санаар методологиязы-биле санаан ниити ажил чок хамаатыларның санын кирибишаан;

күш-ажыл рыногунда байдалды экижидеринче, ооң иштинде Делегейниң күш-ажыл организастаарын санаар методологиязы-биле санаан ажил чок чоруктуң ниити санын кудулаанынче угланган саналдарны болгаш хемчеглерни ажилдап кылып турар;»

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

талазы-биле Конкурс комиссиязының составының даңызы;

2007 чылда «Кадыкшыл» мурнады боттандырат национал төлөвилелдин хемчеглерин боттандырат талазы-биле чедишкиннери дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын тыпсырының дугайында Дүрүмү бадылаар.

3. 2007 чылда «Кадыкшыл» мурнады боттандырат национал төлөвилелдин хемчеглерин боттандырат талазы-биле чедишкиннери дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын тыпсырының талазы-биле чарыгдалдарны Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының чарыгдалдар сметаында көрдүнгөн акшаландырышыкының иштинге чорудар.

4. Тыва Республиканың Культура болгаш информация политика яамызы бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

5. Тыва Республиканың Чазаның «Чурттакчы чонга диспансеризацияны эң эки чорутканы болгаш организастааны» болгаш 2007 чылдың январь 16-да «2006 чылда «Кадыкшыл» мурнады боттандырат национал төлөвилелдин шугуму-биле чурттакчы чонга имунизация ажилын эки организастааны болгаш чорутканы» Тыва Республиканың Чазаның шаңгалын бадылаар дугайында» №53 доктаалының 2 пунктузун күш чок деп санаар.

6. Бо доктаалдың күүселдезиниң хыналдазын Тыва Республиканың Чазаның аппаратының Мурнады боттандырат национал төлөвилелдерни боттандыратының талазы-биле эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

сүмелээни-биле ТР-ниң Чазаның доктаалы-биле бадылаттынар.

Комиссияның составына күүсекчи эрге-чагырганын, кадык камгалал адырының болгаш хөй-ниитиниң төлээлери кирер. Комиссияның даргазы Тыва Республиканың Чазаның Даргазының кадык камгалал айтырыгларын харыылап турар оралакчызы болур.

5. Бир эвес комиссияның кежигүннериниң 3-түн ийи кезинден хөй кижиге киржип турар болза, комиссияның хуралы күштүг деп санаттынар. Шитпир комиссияның хуралда киржип турар кежигүннериниң хөй кезиниң үнү-биле хүлээп алдынар болгаш протокол долдуртунар. Ийи таланың үннери деңгежи бээр болза, комиссия даргазының үнү шитпирлиг болур.

6. комиссия: 2007 чылдың түңнелдери-биле «Кадыкшыл» мурнады боттандырат национал төлөвилелдин хемчеглерин боттандырат талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг албан черлериниң рейтингизиниң материалдарын көөр;

7. Комиссияның шитпирлиг протоколун Тыва Республиканың Чазанга бадыладыры-биле таныштырат.

8. Комиссияның ажил-чорудулгазының организас-техниктиг болгаш саң-хөө хандырылганын Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы чорудар.

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың апрель 7-де №206
доктаалы-биле бадылаан

**2007 чылда «Кадыкшыл» мурнады боттандырар национал төлевилелдин
хемчеглерин боттандырар талазы-биле чедишкиннери дээш Тыва
Республиканың Чазааның Даргазының шаңналдарының тыпсырының
талазы-биле конкурс комиссиязының
СОСТАВЫ**

А.П.Дамба-Хуурак – Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы, даргазы;

А.Д.Ооржак – Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды, даргазының оралакчызы;

А.А.Васильева – Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының мурнады боттандырар национал төлевилелдер боттандырар талазы-биле эргелелин килдис начальниги, секретарь;

С.Д.Донгак – Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының мурнады боттандырар национал төлевилелдер боттандырар талазы-биле эргелелин килдис начальниги;

А.Д.Маркова – РФ-тиң кадык камгалал ажилдакчыларының профэвилелин Тывада девискээр организациязының даргазы (чөпшээржилге-биле);

Л.М.Ооржак – хереглекчилерин эрге-

лерин болгаш чаагай чоруун камгалаар адырда хайгаарал талазы-биле Федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелин удуртукчузу(чөпшээржилге-биле);

Т.И.Первухина – Тывада медицинаның албан камгаладылганының фондузунуң күүсекчи директору(чөпшээржилге-биле);

Р.О.Сандан-оол – Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдының бирги оралакчызы;

О.Н.Суван-оол — Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдының оралакчызы; А.В.Сухов – РФ-тиң ТР-де социал камгаладылгa фондузунуң девискээр салбырының удуртукчузу(чөпшээржилге-биле);

А.А.Шимит—Россияның Тывада кадыкшылды хайгаараар эргелелин удуртукчузу (чөпшээржилге-биле)

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың апрель 7-де №206
доктаалы-биле бадылаан

**2007 чылда «Кадыкшыл» мурнады боттандырар национал төлевилелдин
хемчеглерин боттандырар талазы-биле чедишкиннери дээш Тыва
Республиканың Чазааның Даргазының шаңналдарының тыпсырының
дугайында
ДҮРҮМ**

1.Ниити билиглер

1.1. 2007 чылда мурнады боттандырар «Кадыкшыл» национал төлевилелди боттандырарына чедишкиннери дээш ТР-ниң Чазааның Даргазының шаңналы (оон ыңай – шаңнал) Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың февраль 15-те №79 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың муниципалдыг албан черлеринин рейтингинин түнелдери-биле Кызыл, Ак-Довурак хоорайларының болгаш кожууннарның эмнелге-профилактиктиг албан черлеринге база эмнелге-профилактиктиг албан черлеринин удуртукчуларына 2007 чылда мурнады боттандырар «Кадыкшыл» национал төлевилелди боттандырарына чедишкиннери болгаш кириген үлүг-хуузу дээш тыпсыр шаңналмакталдың хевир болур.

1.2. Шаңналды

эмнелге-профилактиктиг албан черлеринин удуртукчуларына:

1 дугаар чер дээш – 10,0 муң рубль;

2 дугаар чер дээш – 7,0 муң рубль;

3 дугаар чер дээш – 5,0 муң рубль;

эмнелге-профилактиктиг албан черлеринге:

1 дугаар чер дээш – 100,0 муң рубль;

2 дугаар чер дээш – 75,0 муң рубль;

3 дугаар чер дээш – 53,0 муң рубль

кылдыр тыпсыр.

1.3. Тыва Республиканың эң эки эмнелге-

**Тыва Республиканың культура тураскаалдарының (культураның болгаш
төөгүнүң тураскаалдарының) объектилерин камгалаар талазы-биле
албанының болгаш оон тургузуунуң Дүрүмнерин бадылаар дугайында
2008 чылдың апрель 24 №240 Кызыл хоорай**

«Россия Федерациязының культура тураскаалдарының (культураның болгаш төөгүнүң тураскаалдарының) объектилеринин дугайында» 2002 чылдың июнь 25-те №73-ФХ Федералдыг хоойлунуң 9.1, 9.2 чүүлдеринге, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2008 чылдың февраль 4-те «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнының тургузуунуң дугайында» 2007 чылдың май 21-де №95 Чарлынга өскерилгелер кириер дугайында» №15 Чарлынга даянган, Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың культура тураскаалдарының (культураның болгаш төөгүнүң тураскаалдарының) объектилерин камгалаар албанның болгаш оон тургузуунуң дугайында Дүрүмү бадылаар.

2. Тыва Республиканың Культура болгаш массалыг информация чепсектеринин яамызы бо докталды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың апрель 24-те №240
доктаалы-биле бадылаан

**Тыва Республиканың культура тураскаалдарының (культураның болгаш
төөгүнүң тураскаалдарының) объектилерин камгалаар албанның болгаш
оон тургузуунуң дугайында
ДҮРҮМ**

1. Ниити билиглер

1. Тыва Республиканың культура тураскаалдарының (культураның болгаш төөгүнүң тураскаалдарының) объектилерин камгалаар албан (оон ыңай-албан) Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының культура салгалы объектилерин күрүнениң камгалал, сайзырадыр, ажыглаар болгаш кадагалаар адырда хыналданы чорударына төлээлтирген органы болур.

2. Албан Тыва Республиканың Культура болгаш информация яамызының эргелелинде турар.

3. Албан бодунуң ажил-чорудулгазын Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларына, а

оон ыңай бо Дүрүмге даянган чорудар.

4. Бодунуң ажил-чорудулгазын албан күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органны, Россия Федерациязының субъектилеринин болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органны-биле, тус чер бот-башкарылганының органны-биле, хөй-ниити каттыкчылыгыны камгалаар өске-даа албан черлери-биле кады чорудар.

II. Албанның эргелери

5. Албан:

1) күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар культура салгалы объектилерин сайзырадыр, ажыглаар болгаш кадагалаар;

2) РФ-тиң хоойлужудулгазында көрдүнгөн таварылгаларда күрүнениң төөгү-культу-

турлуг экспертиказын чорудар;

3) Онзалап өйлеп-хынаар хоорай тудуу ажил-чорудулгазының объектизи кылдыр культура салгалы объектилерин девискээрин тургузар болгаш бадылаар (федералдыг чергелиг культура салгалы объектилеринге хамаарыштыр – массалыг коммуникациялар, харылзаа болгаш культура салгалы объектилерин камгалаар адырда хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның чөпшээрели-биле)

4) Культура салгалы объектилеринге медээ-бижиктерни болгаш демдектерни тургузары (федералдыг чергелиг культура салгалы объектилеринге хамаарыштыр – массалыг коммуникациялар, харылзаа болгаш культура салгалы объектилерин камгалаар адырда хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның чөпшээрели-биле);

5) культура салгалы объектизин камгалаар талазы-биле ажилдарны чорударына чөпшээрелди бээр(федералдыг чергелиг культура салгалы объектилеринге хамаарыштыр – массалыг коммуникациялар, харылзаа болгаш культура салгалы объектилерин камгалаар адырда хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның чөпшээрели-биле);

6) культура салгалы объектилерин кадагалаар талазы-биле төлевилелдерни ажилдап кылыр (федералдыг чергелиг культура салгалы объектилеринге хамаарыштыр төлевилелдерни массалыг коммуникациялар, харылзаа болгаш культура салгалы объектилерин камгалаар адырда хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның чөпшээрели-биле доктааткан төлевилел саавырлары езугаар)

7) тудуг турар черин, а олышкаш федералдыг күүсекчи эрге-чагырга, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органны болгаш тус чер бот-башкарылганының органнының черни аңгылаары болгаш оларның эрге-хоойлу талазы-биле өскерилгелеринин дугайында шиитпирлеринин чөпшээржилгези;

8) айткан ажилдарның чер, тудуг, сугат болгаш өске-даа ажилдарны база төлевилелдерин чорударының чөпшээржилгези;

9) чер, тудуг, сугат болгаш өске-даа ажилдарны чорударының чөпшээржилгези;

10) культура салгалы объектилеринге хамааржыр демдектерлиг объектилерин илередири, шинчилээри, эртем езугаар саавырлаары, оларны РФ-тиң улустарының культура салгалы объектилеринин Күрүнениң чаңгыс аай даңзызынче кириери болгаш оон үндүр бижири;

11) культура салгалы объектилеринин септелге, чаартылга болгаш камгалал ажилдарын организастаары;

12) Албанның ажил-чорудулгазында ажыглаттынып турар болгаш электронинформастыг программаларда медээлерни аайлаары, тураскаалдарның чергеи болгаш хевирлери талазы-биле медээлерни кадагалаары болгаш чыыры;

13) ажык арыннарны бүрүткээри болгаш археологтук казыышкынарны болгаш археологтук тураскаалдарның хайгыылдаанын хынаары;

14) республика чергелиг төөгү-культура заповеднигин, оон кызыгаарларын болгаш ажилын организастаарының дугайында таныштырылганы белеткээри;

15) РФ-тиң болгаш ТР-ниң хоойлужудулгалары езугаар көрдүнгөн таварылгаларда болгаш дүрүмде айткан черлерде культура салгалы тураскаал бар бе азы чок бе дээн түнелди бээри;

16) күштүг бооп турар хоойлужудулга езугаар культура салгалы объектилеринин күрүне камгалалы;

17) культура салгалы тураскаалдарының объектилеринин хыналдазы;

18) хоойлужудулгада көрдүнгөн таварылгаларда культура салгалы тураскаалдарның девискээринге тудуг, чер, сугат болгаш өске-даа ажилдарны болгаш транспорт шимчээшкенин кызыгаарлаары, баш удур бижидилгелерни болгаш актыларны тургузары;

19) төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын ажыглаар болгаш кадагалаар дүрүмнерин сагыыр талазы-биле күрүне хыналдазы;

20) хоойлужудулгада көрдүнгөн дүрүм езугаар культура салгалы тураскаалдарының күрүне камгалалын, сайзырадылганын, ажыгалын болгаш камгалаарының адырында эрге-хоойлу актыларының нормативтерин болгаш хоойлунуң күүселдезин хынаары;

21) культура салгалы тураскаалдарының объектилерин септээр, чаартыр болгаш ажыглаарына таарыштырар, шинчилээр талазы-биле болгаш өске-даа тураскаалда, оон девискээринде, төөгү-культура запо-

веднигинин, төөгүлүг черлеринин, тураскаал камгалалының зоназында чоруттунуп турар ажилдар чөпшээрел чок азы техниктиг байдалдары болгаш өске-даа дүрүмнерге дүүшпес болза, соксадыры;

22) культура салгалы объектизинин ээзи болгаш эдилекчизи-биле камгалал хүлээлгелерин дугуржулгазын чарар (федералдыг чергелиг культура салгалы объектилеринге хамаарыштыр – массалыг коммуникациялар, харылзаа болгаш культура салгалы объектилерин камгалаар адырда хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның чөпшээрели-биле);

23) албанның хүлээлгезинче кирип турар айтырылгарга хамаарыштыр протоколдарны тургузар болгаш РФ-тиң болгаш ТР-ниң хоойлужудулгаларында көрдүнгөн таварылгаларда административтиг хажыдышкыннар дугайында херекти көөр;

24) күрүне чажыдынга хамааржыр медээлерин боттарының хүлээлгезинин аайы-биле камгалаар;

25) РФ-тиң болгаш ТР-ниң хоойлужудулгаларын күүседири-биле бодунуң хүлээлгезинче кирип турар эрге-хоойлу актыларын үндүрер;

26) Албанның албан-хаакчытарын мергежилнге белеткээр, эде белеткээр, мергежилин бедидер болгаш дуржулгазын бедидер;

27) Тускай көрдүнгөн дүрүм езугаар федералдыг бюджетте болгаш ТР-ниң бюджетинден аңгылаан акшаландырышкынын кол башкарыкчызының хүлээлгезин күүседири;

28) күрүне чагыкчызының хүлээлгезин күүседири;

болгаш РФ-тиң күштүг бооп турар хоойлужудулгазы езугаар өске-даа хүлээлгелерни төлээлээр эргелиг.

Албан хоойлужудулгада көрдүнгөн таварылгалардан аңгыда айыттыг адырда эрге-хоойлу өйлээшкенин ажил-чорудулгазынга чорудар эргези чок.

6. Албан:

1) күрүнениң болгаш ведомствонун шыгжамырында, фондуларда эртем ажилына херек төөгүлүг архив документиленге, библиографтыг болгаш өске-даа материалдар-биле ажилдаар;

2) күрүне эрге-чагыргаларының органнырандан, тус чер бот-башкарылганының органнырандан, организациялардан болгаш эрге-дужаалдыг кижилерден албанның хүлээлгезинче кирип турар айтырылгар талазы-биле медээлерни алыр;

3) албанның ажил-чорудулгазының айыттыг адырынга дүүштүрүлге болгаш чөвүлел органнын тургузар;

4) айыттыг адырда ажил-чорудулгазында конференцияларны, семинарларны болгаш өске-даа хемчеглерни организастаар эргелиг.

III. Албанның ажил-чорудулгазын организастаары.

7. Албанны ТР-ниң Чазааның Даргазы РФ-тиң Культура болгаш массалыг коммуникациялар яамызының чөпшээрели-биле томуйлаан азы хостаар удуртукчу баштаар.

8. Албанны удуртукчу:

1) Албанны чаңгыс аай эге-биле удуртур;

2) Албанның ажилдакчыларын ажилдан хостаар, томуйлаар, болгаш албанның ажилдакчыларын шаңнаар, мактаар талазы-биле шиитпирлерни үндүрер;

3) РФ-тиң болгаш ТР-ниң хоойлужудулгазы езугаар күрүнениң хамааты албаны-биле харылзаалыг күрүне хамааты албанының айтырыгларын шиитпирлээр;

4) Албанның ажил чурумун бадылаар;

5) Албанның ажил-чорудулгазының организастаар айтырылгар талазы-биле дужаалдарны үндүрер;

6) Албанның ажилдакчыларының аразында хүлээлгелерин үлээр болгаш бадылаар;

7) Күрүне эрге-чагыргазының болгаш тус чер бот-башкарылганының органнынга болгаш өске-даа албан черлеринге Албанны төлээлээр, шынзыдылга чокка Албанны мурнундан шиитпирни хүлээп алыр.

9. Албан күштүг бооп турар хоойлужудулга езугаар бодунуң адында хамааты эрге-хоойлу хамаарылгаларына хомуудаан тала болгаш харылап турар тала кылдыр киржир, РФ-тиң хоойлужудулгазы езугаар бухгалтер болгаш статистиктиг учет болгаш отчет чорудар эргелиг.

10. Албанны тударына чарыгдалдарның акшаландырышкыны ТР-ниң республика бюджетинде көрдүнгөн саң-хөөнүң күсели-биле чоруттунар.

11. Албан юриктиг албан чери болур, боду ТР-ниң Күрүне сүлдезиниң чураан таймалыг, аттыг, штампалыг болгаш бланкаларлыг болур.

12. Албанны дүжүрери болгаш эде тургузары ТР-ниң Чазааның Даргазының чөпшээрели-биле чоруттунар.

13. Албанның турар чери – Тыва Республика, Кызыл хоорай.

МОЛДУРГАНЫ ИРТ ЫШКАШ...

«Туразы улуг, дурту кыска» деп, өгбелеривис чолдак-даа дурт-сынныг болза, чоргаар азы бардам кижилерни ынчаар кончуур чораан. Узун, сөөккүр дурт-сынныг улусту көөрге, шынап-ла, узун мага-боду-биле бир-ле чүвени үрептеринден корткан ышкаш, оожум-топтут кылдыр алдынар боор чүве. Ындыг биче сеткилдиг улусту көөрге, бажын куду будунуң бажынга бичии ковайтып алган, бодаарга, черни безин камнай баскан ышкаш кылаштаар.

Мөге башкы Сүүр-оол Хүргүлекович Ондар Ак-Туруг суурга 1963 чылда школа директорлап ажылдаары-биле көжүп келген. Оон кедергей ат-сурагып турар үези ол. Ол үелерде С.Х.Ондар Наадымга он катап шүүлген. Ийи аал чурттаар бажының бир талазынга ол өг-бүле, өскезинге мээң акым Дүнчүүр-оол Монгушович Даржаа өг-бүлөзи-биле чурттап турду. Ол ийи кожа чурттааш, бүгү назынында төрелдер дег эдержип артып кагдылар.

Бир катап чайын Ак-Туругга акымның бажынынга Өвүрден Ак-Туругга шөлзэм үезинде төрелдеп чорааш, шыдыраалаар дээш чеде бердим. Калдар Шожукпан ол үеде акымның кожазы, Чолдак-кыс Судар, Кечил-оол Сундуй, акымның чуржузу болур Кызыл-оол Дичит, акым сулгар Сүүр-оол Ондарны (ол ынчан Шагаан-Арыгның 2 дугаар школазының директору) бир-ле чүвеже күткээн, оозу «хамык ужур күште звес, малды хүндүлээринде чүве-дир ийин, эрлер» дээш чөлшээрешпейн турар. Чүвениң ужурун ылаптап айтырарымга, мөгевисти молдурганы өзөп көөр-дүр, бис хол-будун тудар бис деп аашкынган турар болду. Ынчан бодаарга, улуг апарган ашактар, ам бодаарга, чаа-ла 40 хар ашкан, чамдыктарының баштарында харын бичии хыраалар көстүп кел чыдар, ынчалза-даа дыка-даа кырган звес аныяк улус-тур ийин. Карактары тенек оолдарны дег, хып турар. Мөге кезек удурланып тургаш: «Алгыртпас бис деп аашкынып тур силер бе?» — дидир. «Алгыртыр болзувусса, бир хааржакты эмег-лежип салыр бис, силер айыткан үе дургузунда өзүн үзер силер, оон эрте бээр болза, силер салыр силер, аңаа четлес болзунарза, бис салыр бис» — диштилер. Спортчу хей-аът мөгениң карактарына чырыш дээн соонда, чөлшээржирикен. Малдың аксын аргамчылааш, бир кижиде тырткан, хол-будун ийи-ийи дөрт кижиде тырткан. Сүүр-оол Хүргүлекович молдурганың кырынга олура шаапкаш, айыткан үе-даа четпээнде, өзей шаапкан. Кудумчунуң бардамнаан тенек ашактары салыр ужурга таварышкан. Бо маргылдаага уттурган кижиде турбаан. Эжиниң күжү ол хирени шыдаптар деп олар билгеннер. Ону бадыткааны оларга чоргаарал. Сүүр-оол Хүргүлекович дыка биче сеткилдиг кижиде. Кады маргышкан эштери хөөрээрге, ону чугаалавайн көрүнер, мени бардамнап тур деп бодай бээр болгай дээш хоруп турганын ам-даа сактыр-дыр мен. Бо болууш-

куннуң маадырларындан Кызыл-оол Дичит Танды кожуунуң Бай-Хаак суурда чурттап чоруур. Арканнары аравыста чок.

Ондарларның өг-бүлөзи кожуун төвүнче көже-даа берзе, мээң акым суг-биле бүдүн чуртталгазының иштинде бак-сок төрелдерден артык эдержип чордулар. Акымның уруглары Мөге-папа, Аы-мама деп оларны адаарга, мөге дээрге кымны ынчаар адап турарын билип кааш, Аы дээрге чүү дээни ол чоор деп айтырарымга: «Бо уруглар чугааланы албас тургаш, башкы деп адап шыдавас боорга, ол өгнүң уруглары Аы азы «А», «Ы» деп үжүктөр өөредир башкы-дыр деп ададып, өөредип кааны ол-дур. Оларны бичизинден тура, ынчаар адаар уруглар боор. Ам эштериниң уруглары Дарга-мама, Мөге-папа дижи, бир чээни оол Москва-мама дээр болгай, өскези

Уттундурбас овур-хевир

Мөге-папа хевээр, ам харын Тайга-пала деп атка база чединген хевирлиг кижиде — деп харыыладылар.

Мен аныяамдан, пенсияже үнгүже Өвүр черге чурттап-ажылдап чордум. Ол чер чону мени төрелзине берген, төрзэн суурумда улуг улус мени таныыр боордан, аныяктар танывас. Сүүр-оол Хүргүлекович бүдүн назынында Улуг-Хемге ажылдап-чурттап эрттирди, аңаа бажын салды. Төрзэн сууру Кызыл-Тайгада ону таныыр улус ховар, аңаа бодаарга, Шагаан-Арыг хоорайда ону танывас кижиде чок. Хөй кезин оон өөреникчилери. Бис ийиниң салым-чолу-вуста, чурттап эрткен оруу-вуста, дөмөй чүүлдер хөй. Ынчалза-даа кижиде бүрүзүнүң салым-чолу катаптаттынмас. Сүүр-оол Хүргүлекович-биле мээң дунмам Валентина Монгушова Чөржей-оол кады үр үеде ажылдаан. Оон сактыышкыннарын бичиир болза, улуг ном. Аныяк салгалды, аңылаңгыя мөге кижиниң этикедин өөредиринге улуг дузалал ному болур. Мен бо чорааш Сүүр-оол Хүргүлековичини чаа өзүп оор мөгелер-биле кады, кожуун, суму маргылдааларына хүрежи чораанын черле сагынмас кижиде мен. Хүреш болган черлерден чыда калбас. Каа-даа хүреш болурга, чеде берген, эрттиришкен, судьялаан, «аараан» турар кижиде. Ынчангаш Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт агентилеринге ат-алдарлыг чораан мөгелеривисти сактып, оларның аргаларын, адын мөңгөжидерде назы-харын, кым кайы хире, кажан шүүп чораанын, оларның өөреникчилериниң азы тыва хүрешке кириген үлүүн делгедип, чарааш чуруктарлыг номдан-даа болза үндүрерин сүмеледим. Улуг-Хем кожуунуң төвү Шагаан-Арыг хоорайга улуг стадион тудар марфон май айда болган. Ону бо улуг башкывыс, Тывага күш-культураның болгаш спорттун улуг суртаалчызы Сүүр-оол Ондарның ады-биле адаар болза, чөптүг деп санаар мен. Ол дээрге бистиң төөгүсү-тур. Төөгүге деңзи караа частынмас барымдаалар турар ужурлуг. Ынчан бисти келир салгалдар база төөгүге чөптүү-биле арттырып каар.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.

Сурагылыг эртемден археологтун 80 харлаанынга

XX чүс чылдың эгезинден бээр каас-чараш чуртувус Тыва биле Санкт-Петербург хоорайның күрүне университетиниң доозукчулары сырый харылзааны тудуп келген.

Хөй-хөй чылдарда билдинмес болуп чыткан төөгүсү сонуургаан шинчилекчилер, төөгүчүлөр солун болгаш шын төөгүнү шинчилеп, бижи, эртем ажылдарын камгалаан.

А.Д. Грач Тывада. XX чүс чыл. 1960 чылдарның төңчүзү.

ТЫВАГА ЫНАКШЫЛ-БИЛЕ...

Көскү чижек кылдыр делегейде ады билдингир апарган эртемден, археолог Александр Данилович Грачының ажыл-амыдыралындан көрүп болур. Ол чурттап чораан болза, июль 5-те 80 харлаар турган. Ол мергежилге дыка ынак чораан. Тыва чуртувус оон девискээринге чурттап чораан төрөл-бөлүк аймактарның төөгүзүн, турскаалдарын шыгжаан үнелиг шыгжамырга дөмөй оран. Ынчангаш Александр Даниловичиниң Тывага ынакшааны-даа чөп.

А.Д. Грач 1928 чылдың июль 5-те Ленинград хоорайга төрүттүнген. Ада-иези кайызы-даа культура ажылдакчылары. Александр Грач 1946 чылда школын дооскаш, ол-ла чылын Ленинградтың күрүне университетиниң төөгү факультетинче өөренип кирип алган. Студент чылдарында-ла археологтук казыышкыннарга кирип, харын-даа эртем талазы-биле биче хемчээлдиг шинчилел ажылдарын бижи эгелей берген турган. Оон бир дугаар ажылы 1949 чылда чырыкче парламентин үнгөн.

1950 чылда ол-ла университетин археология факультетиниң студентизи Нона Журавлева-биле өг-бүлө туткан. 1951 чылда олар оолдуг болган. Ону Всеволод деп адап алганнар. Ада-иезиниң изин истеп, бичии Сева Грач археолог мергежилди шилип алган.

1983 чылдан амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир А.Д. Грач Тывага археологтук казыышкыннары кылып, шинчилел ажылдарын чорудуп, карак кызыл ажылдап келген.

1953-1955 чылдарда Саян-Алтайның археология экспедициязынга ол ажылдап эгелзэн. Тываның барыын чүгүнүң дагылы черлеринде казыышкыннары, турскаалдарны шинчилээр ажылга идепкейлиг киришкен. Өвүр, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга кожууннарга аъттыг чоруп тургаш казыышкыннары, чурумалдыг хаяларның, кижиде көжээлдериниң данзыларын тургускан. Ол бүгү турскаалдарның кайызы кайда турарында аңгыда, олар скиф азы түрк үеге хамааржыр бээр дээрзин тодараткан. Тывага ынакшыл-биле кылып чоруткан ажыл-

дарының түңнелинде 1962 чылда төөгү эртемнериниң кандидаты атты камгалап алган.

1965-1971 чылдарда А.Д. Грач ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Ленинград хоорайда археология институтунун Тывага ажылдап турган экспедициязын башкарып турган. Ук экспедиция кылымал далайың турар черинде турскаалдарны шинчилээр даалганы алган. Ынчан Александр Данилович Москва, Ленинград хоорайларның археологтарын удуртупушаан, ажылчын күш кылдыр Ак-Туругун, Шагаан-Арыгның, Чаа-Хөлдүн, Балгазының, Кызылдың өөреникчилерин ол ажылче хаара туткан. Археология лагерлерин «Аныяк Тыва», «Юный археолог» деп адап алганнар. Эртемденниң удуртулганы-биле амгы үеде ады алгаан, солун болгаш ат-алдарлыг апаргылаан өөреникчилер ажылдап турган. Оларның бирээзи — Россияның Маадыры, Россияның Онза байдалдар сайыды Сергей Шойгу. Башкызының ажыл-херзэн өөреникчизи уламчылап чоруурун оон ажыл-херектери бадыткап турар. 2007 чылда Тере-Хөл ортулуунда Пор-Бажың шивээзиниң девискээринге шинчилел ажылдарын эгелзэни эртемденерниң болгаш чурттакчы чоннуң улуг сонуургалын оттурган. А амгы үеде Чадаананың Устүү-Хүрээ тудуу-биле холбашкан улуг ажылдарны чорудуп эгелзэнин бирил бис. Ол бүгү төөгү болгаш археология-биле холбашканы чугаажок. Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуу-вустун төрзэн Тывага ынааның демдээ болгаш оон төөгүзүн делегейге сонуургадыр дээн кызымак ажылы-дыр.

А.Д. Грачының ажыл-херзэн уламчылап чоруур бүгүдеге билдингир эртемденнеривис Х.М. Маннай-оолга, И.У. Самбууга, В.Т. Монгушка чоргаарланыр бис. Тываның төөгүзүн шинчилээринге болгаш археология эртемниниң сайзыраарына кириштирген оларның үлүг-хуузу улуг.

Экспедицияга ажылдап турганнардан Рита Сумбаны онзалап адап болур. Амгы үеде ол Германияда ажылдап-чурттап чоруур. Ырак черде чурттап чорза-даа, төөгүнүң одаа болур ТР-ниң Национал музейи-биле сырый ха-

рылзааны тудуп, фондуда судурларның Тибет дылдан очулгазын кылып турар.

Ынчангы экспедицияга ажылдап турган өөреникчилерге Алеша Аракчаа, Володя Балакин, Мерген Тока, Чакар Соян, Игорь Товарищтай, Андрей Стал-оол болгаш өскелер-даа хамааржыр. Олар амгы үеде аңгы-аңгы мергежилдерни шилип алган ажылдап-чурттап чоруур.

А.Д. Грач эртемден-археолог болурундан аңгыда, өөреникчилерге чоок эш болуп, организатор, педагог башкы талантызын көргүскен.

Тываның девискээринден бо эртемденниң тыпкан чүүлдери чүгүл Россияга звес, а АКШ-ка, Японияга, Францияга, Болгарияга, Венгрияга, Польшага, Чехословакияга, Югославияга, Италияга, Англияга болгаш делгелгелерге делгеттингилзэн. Эртемденниң эңне үнелиг тывыштарына скиф үезинде черлик хаванны аңнап турганын көргүскен алдын чүүлү хамааржыр. Оон дугайында А.Д. Грач 1980 чылда Ленинградка сөөлгү илеткелин номчаан.

Бүгү шинчилеп келген ажылдарының түңнели кылдыр 90 ажыг биче хемчээлдиг болгаш 3 улуг хемчээлдиг эртем ажылдары (монография) чырыкче үнгөн. Бир улуг хемчээлдиг ажылы 1980 чылда Москвага («Древние кочевники в центре Азии») дептер кылдыр үнгөн. Бо ажылы-биле төөгү эртемнериниң доктору атты камгалаар деп тургаш, 1981 чылдың май айда аар аарааш, чырык өртем-чейден чарлып чоруткан.

А.Д. Грачының ажылдары Тываның төөгүзүн шинчилээринге кончуг ажыктыг болуп, «өртек чок эртин» деп санадып турар. Оон номнары Тываның эртем-шинчилел төлөптериниң библиотекаларында ажыглаттынып турар болгаш ховар номнарның санынга хамааржыр. Делегейде ады-сураа алгаан эртемденниң ажыл-херзэн бистиң Тывада оон өөреникчилери болгаш археолог мергежилди шилип алган аныяктар уламчылап турар.

Лидия БАЗЫР,
Тыва Республиканың Национал музейиниң эртем ажылдакчызы.

Литературлуг арын

Алексей БЕГЗИН-ООЛ

МУНГАРАВА!

Чыжыргана тени ышкаш шывай шавар
Шынныг сөзүң аза огу кадалган дег,
Арын-нүүрүн шиштезе-даа, кежи кылын
Авыязын кижилерге дынымайн барза,
Бачыт бойлаан өртемчейге хылыш ышкаш,
Бады-шынны тыппас-тыр дээш, мунгарава.

Төөгү шагдан амдыгаа дээр ажыг шынны
Дөрже чалап, олбук чадып чорбаан болгай.
Кара сагыш, авыязын, чашпаа чорук
Каас-чараш даңгына бооп көстүр болгай.
Актыг шынны меге-холтан ылгап чадап,
Алдагдалдан угааннылар байып чоруур, мунгарава.

Сагыш-хөңнүң бусту берген көрүнчүк дег,
Чаңчарланып чаштай берзе, мунгарава.
Хөйүнү көрүп, хөйүнү бодап, хөлзеп чоруур
Хөрзэн төжү үүлезин шыдап чорда,
Көжээ даш дег, соок дош дег, көжүп калбаан
Хөөкүй чүрзэн кулданыгга шыдашпайн,
Аарып-саргып, човулаңга чыгап чорда,
Арын-нүүрүн күзүңгүзү ойнап чорда,
Сеткил-хөңнүң, мага-бодун мурнай кыраан
Черниң чексээ, дириг мөчү эвес-тир сен, мунгарава.

РУБАЙЛЕР

Ийни куду чуупкан даш дег, идер чалыы үем кайыл?
Идегелим, бүзүрелим узуп төтпес үем кайыл?
Сөгечеде арагандар орай күзүн соглуп калыр,
Сөөлгү хойтпак ызыы бе? Дашкам кайыл?

Көстүг караам шимген соонда, одунмайн баар үем ырак,
Көзе тепкен будум тыртпайн, чоруй баарым оран ырак.
Араңардан көзүлбес хол ушта соккаш, дедир ээлбес,
Айлык черже кажыктаптар үем чоок бол... ам-даа ырак.
21.04.08. Шагаан-Арыг.

Лидия ООРЖАК

Шаажан аям дүвү-биле шалып алыр
Шапты бижээм дөгей бизи кылаңнай-дыр.
Чажын кагаш, улчуй берген Черликпейим
Чаныы-дажын хойлап алгаш, келбейн-дир.
Думаалайны кеткелекте, чаяп кааным

Дунда божаан эрес оглум давый берди.
«Адазының бажын ооруп алган-дыр» деп
Авам, ачам эргеледип олурар-дыр.
Шаажан аям дүвү-биле шалып аарым
Шапты бижээм дөгей бизин чидидип бээр
Чассыг оглум шагы-биле өзүп олур.
Ханы-биле ханы чаңгыс адазының
Халактап кээр хүнүн чаяп берген болза...
Каргаарын-даа, өршээрин-даа билбес-тир мен.
2008 ч., апрель

КУЖУРНУ КЫМ АРГАЛААРЫЛ?

Чалыны чок, шагда өшкен одаг эзлеп,
Чажы чанып, күжүр уруг, хөлеге дег,
Даңгырактыг эжим бар деп, өрү хөөрөп,
Даамчырал авыязын чурттап эрткен.

Чайык-кудук чалыы үе кокпазынга
Сагызыны — арыг-нүүрнүн күзүңгүзүн
Көжегелей дуглап алгаш, күзүрүмнүн
Когрумнуг чаксы хаттың соогун көргөн.

Ынак эшке мегелеткеш, чажы сынган
Ыжык тыппайн, сириңейини ылгап оран,
Шагда өшкен, чалыны чок одаг эзлеп,
Чааскаан оран күжүрнү кым аргалаарыл?

Часкарыптар чылыг сөстөр дыңналыр бе?!
Чаглак болур самдар чадыр тыптыр деп бе?!
Кара тамының дүвүн көргөш, келдим,
Халак-хилээмни кым-даа дыңнавады
Дакпыш хөрээмге човуур аакты сыгап,
Даамай каткы кулаамны өйүп эртти...

Дытпарланып, дырбактанып-ла чордум,
Тыным овучалап, чырык хүн үндү.
Караам ажыптынып, хөрээм хозады,
Хая көөрүнче чүрээм чагдатпады...

Коргунчуг кара тамы хойладып каан
Коргулчун дег аар, базымчаны
Азарганчыг чүрээм шыдажып үндү,
Амы-тыным кестин кырындан келди.

«Кара тамы дүвүн көргөш келдим,
Катап ынаар чыгавайн көрүңер!
2008 ч., март

КОЖУУННАРГА БАШТАК-СЫРЫК

Чаңгыс хемниң суун
ишкен

Бай-ла-Тайга,
Сүт-ле-Хөлдүн

Барыын-Хемчик
чонунайга

Баштак ырның эгези бо.

Мөөрүктелген сыннар
чурттуг

Мөңгүн-Тайга чону
чоргаар.

Хая тиинде чечектер дег,
Кайгап ханмас кыстар
ында.

Өңнүктежи эдержирге,
Өвүр чону сеткилге

чоок.

Экер-эрес ажы-төлү
Эжим-өөрүм болган
чүве.

Сайлык куштун өңү
чараш,

Чадаананың кызы
чараш.

Самнап, ырлап үнүп
кээрге,

Сагыш-сеткил хайнып
келир.

Улуг-Хемге
таваңгайлаан

Чаа-Хөлдүн тайгалары,
Уруг чаштан эдеришкен

Чаа-Хөлдүн уруглары.

Тараа шыпкан Таңды
эдээ

Таанда ынак черим чүве.
Четчир байлак

Чеди-Хөлде,
Чергележир кыстар
көвей.

Эмин эрттир челер кулун
Эрзин, Тестин

Саралазы.
Эмин эрттир чараш
кыстар

Эрзин, Тесте дижир
чүве.

Дески чангың аңчы
кысты

Тере-Хөлдөн кудалаар
бис.

Дээжи ырны
сөңнээривис

Тере-Хөлдүн
сооттуг чону.

Каа-Хем, Бии-Хем
кожууннарда

Ханы ынак чажыптарым,
Өвээзинниң чыды сиңген

Өөрлерим —
тожуларым.

Кызыл кожуун төвү
черде

Кыстар арбын
болза-даа-ла,

Ынаам эшти дүүретпейн,
Ыры-шоорум доозайн.

Борис ЧАМБЫТ.
Кызыл хоорай.

● Демир-үжүк шенелдези

ДЕПУТАТ

Эрткен чылын, бир-ле
сонгулдалар үезинде ача-
выс кире халып келгеш:
«Кадай, мен депутаттаар
деп бодап тур мен» деп бо.
«Кайы девискээрге депутат-
таарыңар ол?» деп айтыр-
дым. Ашаам: «Ажык-чарлыг
үеде девискээр деп турган
херээ чүү боор, бодувустун
бажынывыска депутат бо-
лурум ол-дур. Ынчангаш
бээр олурүңар, силерни
программам-биле таныш-
тырайн, сандайлардан ал-
гаш, бээр олуруп алы-
нар» — деп, авамны, уругла-
рымны, мени командалады.

Бир минута хире аксы-
выс аазадып алган тур-
гаш, бир-даа болза депутат
бажыңга турарга эки-ле
ыйнаан деп бодааш, олуруп
алдывыс. Ачавыс програм-
мазы-биле таныштырып
эглээ: «Мени депутат
кылдыр соңгуп алыр бол-
зуңарза, мен эң-не чугула
айтырыгларны шийтпирлээр
мен: бирээде, ыях, хөмүр-
даш база машинага кывар-
чаар материалдар айтыры;
ийиде, суг, электри айты-
ры; үште, корум-чурум ай-
тыры».

Чеже ыыт чок дыңнап
олурар, чугааладым: «Мен
база депутат болуксап тур
мен. Мээң айтырыгларым
оон-даа чидиг: аъш-чем,
саң-хөө, акша-көпеек, арыг-
шевер дээш, харыылап бо-
лур айтырыгларымның чугу-
лазын айыттым. Кандида-

дивыс хорадай берди: «Че-
че, чем айтырыы ындыг
берге эвес, херек болза
столовая бар-дыр, бо шаг-
да кижини бүрүзү санап би-
лир, акша-көпеек санал бил-
бес кижини кайдал, арыг-ше-
вер херек болза, пылесос,
химчистка бар-дыр, ол бот-
тарыңарның шийтпирлеп
алыр айтырыыңар-дыр»
дидир. Ам канчаар, шупту
чаңгыс үн-биле ачавысты
бажынывыс депутады кыл-
дыр соңгуп алдывыс.

Чартык чыл ажыг чыр-
галдыг-ла чурттадывыс.
Депутат сөглзэн сөзүңге ээ
болган: ыях, хөмүр-даш
оваа даг дег чыып каан
турар, суг айтырыы амыр 3
шак болгаш-ла, эккеп каар,
электрини чугаалаан херээ
чок, беш чыл ажыг өрт-
тенген турган розетканы
дораан солуп каапкан,
корум-чурум кылаң-тас.

Чыл чедер хуусаа чоок-
шулап турда, депутадывыс
ажыл кылбастан. Чамдык
девискээрде «өске» сонгук-
чуларның дилээ-биле орай-
га чедир «электризиниң
айтырыын» шийтпирлеш-
кен-даа болур. «Өске»
сонгукчулар дээрже девис-
кээрде чараш кадай-кыс-
тар-дыр ийин. Ооң ажил-
гырын дыңнааш, кулаан
амыратпастаан. «Чылдагаан
чүдел?» деп айтыраы-
выска: «черле хуусаа база
чоокшулап турар, чингел-
делер шуут бербес» дээш

чылдагааннар чугаалаар,
мындыг. «Оода ыт кагар
ыях безин чок-тур, кажан
ыяштаар сен?» деп айты-
раарымга: «ыт кагар ыях чок
болза, даштардан чыып
алгаш, соп-ла тургай сен»
дидир.

Мени ажындырыптар
болза, отка кагган сиирден
дора кадай боор мен:

— Бир болза депутат
хүлээлген чедир күүсет,
бир болза кокам лесхоз
даргазынга ыяштан дүжүр-

(Шоодуглар)

түп алыр мен, өрт черинде
кожамга сугдан куттуруп
алыр мен, оон оларны ба-
жынывыс депутады кылдыр
келир чылын соңгуп алыр
мен — дидим.

Депутадывыстың арны
өскерлип: «Бо бажыңга
менден өске депутат турбас
ужурлуг, ынчангаш конку-
ренция улуг апарганда,
кызып ажилдаар мен, да-
раазында база соңгуп алыр
силер аа» — дей каапкаш,
кажары кончуг хүлүмзүрүп
кагды. Менде чүү боор:
«Депутат кижини сонгук-
чулары дээш ажилдап-ла
турар болза, келир соң-
гулдаларда суму депута-
дыңче депшидип болгай
бис, ооң уламындан кожуун
депутады болгаш чонунга
дузаң көргүскей сен, ашак»
дидим. Оомнун өөрүүрүн
чүү дээр!

ЭКОНОМИКА ХЕРЕК

Эйт, уруглар, эр кижиде
эң-не кол чүүл чүү деп бо-
даар силер. Мен бодаа-
рымга — думчуу шевергин
болур ужурлуг, бичин сы-
дырык-даа болза, канчаар
ийик, ажырбас. Карактары
кара азы көк дээр дег өңнүг
болза чараш, а кол-ла чүве
ол карактарның кирбиктери
узун, сырый, бызааныы дег
болза, улам чараш. Бажы-
нын дүгү дыдыраш! Ии,
ашак эвес, бир-ле күзел-дир
оң. Бойдустун ынчаар чаяп

апарганнар-дыр.

Че, канчап канчаар
боор, ону меңээ сыгаан
эвес, бодум-на барып ал-
дым ыйнаан. Хаванга дө-
мейзий бээрге-даа, «эним»
деп чассыдар-дыр мен.

Чогум чуртталгамга хо-
мудавас мен. Эртен эрте 5
шакта тура халааш, хаван,
дагаам, ыдым-кужум чем-
герипкеш, инектеримни
одарже үндүрүпкеш,
ашаамның болгаш ажы-
төлүмнүн ажын-чемин кыла
шаап берипкеш, ажылымче
бурт дээр мен.

Дүүштеки чемни кыла
шаап алган турумда, ашаам
бо кирип келир. Ол база
ажылдап турар. Ооң ажылы
эртениң-не совхоз кон-
торазының даштынга «беш
минуттаар». Кандыг айты-
рыглар сайгарганын чугаа-
лап-ла эгелээр. Бо эртен ол
эр демги кадай-кыстың
бажыңындан үнүп келген-
дир, кым кайы хирени иш-
кеш, каяа ушканыл, кымның
машиназыкайы хире бензин
ижер апарганыл дизе-ле,
эмгежок-ла айтырыгларны
сайгарган боор. «Беш ми-
нута» үезинде оларның
чаны-биле эртер болзуңза,
ат болганың ол, чүн-даа арт-
тырбас, таваңгайындан ба-
жыңга кирип чугаалажыр.
Ооң орнунга оюп-кыйып
эрткениң дээр.

Кежээ ажылдан келгеш,
уругларымны ясли-садтан,
школадан ап алгаш, хаван,
дагаам чемгерипкеш, инек-
теримни кажалапкеш, уруг-
ларымны удудуп кааш,
ашаамны манааш оруптар
мен. Ашак келбэ-эс! Сураг.
Ынчап орумда, кожам кире
халып кээр. Ол хензиг када
илеткей кааптар — ында
уруг дою болган-дыр, мын-
да пенсияже үдзэн-дир
дээрже, маңнаплаттар мен.
Байырлаан черге чеде бер-
геш, ашаамны дилегзинип
эглээр мен. Бир болза хе-
рим доразында, бир болза
стол адаанда «чаштынып»
чыдар. Эктим ажыр чүктеп
алгаш, чаныптар мен. Сөөл-
гү үеде харын шымбай,
каңнакчы акыйга тачка
кылдырып алган мен, ам
амыр, олче үндүр каап ал-
гаш, сөөртүп чана бээр мен.

Бо шагда күрүнө шупту
чүвеге камныг болуңар деп
турар апарган. Ашаам ыр-
быска турган болза, мага-
лыг ийик. Идик-хептиң би-
чии размерлери кайда-даа
бар-дыр, чем чири-даа
эвээш болур, арагалааш,
ужуп каар болза, куспактап
алгаш-даа чанып кээр сен.
Оон аныяк турган бол-
зумза, ырбыска ашак алыр
турган ийик мен. Бичии ашак
дээрже база экономика,
камналга-дыр, уруглар,
экономика!

Анаймаа САТ.

Эрзин кожуун.

Байыр чедиришишкини

Хүндүлүг Тыва Республиканың хереглекчилер кооперациязының ажилдакчылары, хоочуннары болгаш хуучулары!

Хереглекчилер эвилелиниң човүлели болгаш баштаар чери Силерге профессионал байыр-лалыңар — Бүгү-делегейниң Кооперация хүнү-биле чүректин ханызындан байырны чедирип тур!

Бо байырлал — кады ажилдажылганың, бот-боттарыңа деткимчениң болгаш кооперация принциптеринге болгаш чаңчылдарга бердинге-ниниң демдээ. Силерге кооперация шимчээш-

кинин хөгжүдеринге болгаш экижидеринге, экономиктиг турум чорукту болгаш чечекте-лишкинни, кооператорларның чаңгыс эптиг болгаш демниг чоруун быжыглаарыңа моон-даа соңгаар чедишшинерни сеткиливистен күзедивис.

Быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, менди-чаагай чорукту, чогадыкчы болгаш тургузукчу соруку күзедивис.

Бистиң идегеливис

«Меңги Мортуй-оол — өзүп орар олимпийжи»

Ындыг бедик спортчу үнелелди бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, Россия Федерациязының спорт мастери, өзүп орар аныяк мөге Меңги Мортуй-оол хостуг хүрешке Олимпий оюннарының ийи дакпыр, деле-гейниң чеди дакпыр чемпиону Бувайсар Сайтиевтен чоокта чаа алган. Алдарлыг чечен мөгениң тодаргай кандыг-бир мөгеге хамаарыштыр чылыг-чымчак сестерин дыңнаары берге, ынчалза-даа аныяк тыва мөге М.Мортуй-оол бо Б.Сайтиевтиң шаңналы дээш

Меңги Мортуй-оол «Азия төвүнүн» шаңналы дээш эрткен маргылдаага ээлчеглиг тишелгени чедип ап тур.

Красноярскиге ийи неделя бурунгаар эрткен хостуг хүрешке делегей чергелиг маргылдаага кончуг эки хүрешкеш, бодунуң 54 кг. деңизинге чемпионнааш, ол мактал сестерни чедип алган.

Б.Сайтиевтиң шаңналы дээш хостуг хүрешке аныяктар ортузунда бо маргылдаа кончуг бедик эрге-байдалдыг. Ол Хүрештерниң каттышкан хевириниң делегей федерациязының (FILA) албан-езу календа-рынче кирип турар.

Хостуг хүрешке дөрткү делегей чергелиг бо

маргылдаага дыка хөй чурттарның эң шыырак дээн аныяк мөгелери хүрешкен, оларның аразыңа аныяк-тар аразында Россияның вице-чемпиону, Б.Сайтиев аттыг маргылдааның мурнунда чылдарда чемпиону Меңги Мортуй-оол база турган.

Маргылдаага тыва оолдун чараш болгаш бодам-чалыг хүрежи хамык улусту кайгаткан. Ол 54 кг-ге бүгү удуруланыкчыларын кыра октааш, бүзүрелди-биле ийи дугаар чемпионнаан. «Кончуг эки хүрештиг оол-дур! Мен бодап турарымга, ол бодунуң килинге чоокку үеде улуг чемпионнарда адааннажылганы тургузар боор. Чүвени канчап билир, 2012 чылда чурт-тун олимпийжи командазының составынче киргеш, Лондонга эртер олимпий оюннарынга Россияның адын камгалап хүрежир-даа чадавас. Черле ынчап, мээң адым-биле адаан бо маргылдааның амгы че-мпионнары, а олар дээрге бо хүннерде 14-16 харлыг оолдар-дыр, келир үениң олимпийжи чемпионнары-дыр. Беш — он чыл эртерге, бо оолдарның эң шы-ырактарының аттары делегейге динмирээр болур. Ола-рың аразында кайгамчык салым-чаяанныг оолдар бар. Келир үелиг аныяк мөгелерниң бирээзинге Тыва чурт-тун Меңги Мортуй-оол хамааржыр» — деп, Бувайсар Сайтиев маргылдаа соонда «Весь спорт» спортчу медээлер агентилелиниң корреспондентизинге чугаалаан.

Бувайсар Сайтиевтиң бодунга хамаарыштыр алырга, ол Россияның Санкт-Петербург хоорайга эрткен бо чылгы ээлчеглиг чемпионадын ойнап алгаш, спортчу амыдыралында дөрткү Олимпий оюннарынга киржир эргени чаалап алган. Ол түнел салыгда Махач Муртазалиевти октааш, чемпионнаан.

Арга-дуржулгалыг олимпийжи мөге Б.Сайтиев талантылыг мөгелерни кайыын чандыр көөр. Оон бо удаа тыва аныяк мөге М.Мортуй-оолга бедик үнелел бергени оон моон соңгааргы спортчу амыдыралыңа идиг болур ужурлуг.

Меңги Мортуй-оол хостуг хүрешке каш хонук бурунгаар Кызылга эрткен «Азия төвүнүн» шаңналы дээш маргылдаага база чемпионнаан. Эки көргүзүл-лерлиг, бедик үнелелди ап эгелзэн аныяк оолдун ти-лелгелери үзүктел чок-ла болзунам! Биске, тываларга, Олимпий оюннарының чемпиону чугула херек...

Юрий КӨК-ООЛ.

(Бо чыңдц белеткээрде TuvaOnline агентилелдин медээзин ажыглаан).

Юбилейиңер-биле, эргим авай!

Бистиң эргим, ынак ававыс, кырган-ававыс **Алдын-кыс Донгаковна ДОНГАК** июль айда 50 харлаар юбилейин демдеглээр.

Ававыс Тываның база бир чараш булуну Өвүр кожуунун Дус-Даг сумузунга 1958 чылдың июль 4-те албан-хаакчыг кижиниң аал ораныңа төрүттүнген. Ол ийи кыстың, бир оолдун ынак авазы, үш уйнуктарының энерелдиг эргим кырган-авазы. Ачавыстың кады чурттаан идегелдиг эжи, хөй санныг дунмаларының орук айтыкчызы, сылдызы. Ававыс аныяанда Омск хоорайга эртем-билигни чедип алгаш, Кызыл хоорайның эът комбинатынга бухгалтерлеп, экономистеп, хоорайның коммунал ажил-агыйыңа материалдыг бөлүккө улуг бухгалтерлеп, кадрлар килдизиниң даргазынга хөй чылдарда эвээш эвес үлүг-хуузун кириген кижилерниң бирээзи.

Ававыстың амыдыралга кайгамчык ынаан, оон быжыг тура-сорукутун, ажилгырын, бедик интеллектелиин, кижилер-биле чугаалажып билирин ажы-төлү бистер үнелеп, ававыска чоргаарланып, аңаа кан дег быжыг кадыкшылды, узун назынны, эгээртинмес өөрүшкү-маннайны, чаагай кежик-чолду сеткиливис ханызындан күзевешаан, черге чедир мөгейдивис.

Уруглары: Нонна, Инга, оглу Кежиктиг, уйнуктары, өөнүң ээзи.

Аажок бөдүң бидиштиг уругларым иези **Алдын-кыс Донгаковна Донгактың** 50 харлааныңга тураскааттым

Чуртталгамның чулазы

Эртенги хүн саарлып чалгаан херели дег Эриг чымчак хүлүмзүрзэн шырайынны, Чылар-чылбас, оожум-топтуг бүдүжүнү Чылдар өттүр чуртталгамда көрүп чор мен.

Хүн дег чырык, сүт дег арыг сеткилинни Хүннүн-даңның көрүмзе-даа эрикпзэн мен, Сергек, муңгак кандыг хүннер турбады дээр Сзэн-биле кады чорааш, торулбаан мен.

Харлыг кыштың чыккылама соогунда-даа, Халыын чайның кагып оңгаан изинде-даа, Аяс дүне шолбан сылдыс чырыы ышкаш, Ал-ла хөңнүм, чүрээм чылдып кады чор сен.

Чараш частың баштайгы медээчизи

Анай-хаактың сыргазы дег,

Чуруттунмас сылдызым сен мөңгө шагда

Чуртталгамның чулазы бооп чырып чор сен.

Николай ДОНГАК,
ТР-ниң иштики херектер
органының хоочуну, пенсионер.

Мал чемин белеткээриниң шалыпчы айын чарлаан

Малчыннар байырлалы «Наадымга» уткуштур Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызы 2008 чылдың июль 1-ден июль 25-ке чедир мал чемин белеткээриниң шалыпчы айын чарлап тур. Тирикчи болган ажил-агыйларга шаңналдарны тыпсыр. **Харылзажыр телефону: 3-39-56.**

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Тыва Республиканың Чазаанга, Тыва Республиканың Арбитраж судунун, Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң, Тыва Республиканың Дээди судунун, Тыва Республиканың Прокуратуразының, Суд департаментизиниң Тыва Республикада эргелелиниң коллективтеринге, судьялар катты-жылгазынга, «Шын» солуннуң редакциязынга, Аалчылар бажыңының комплекзи «Өдүгөн» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинге, чоок кижилеривиске, төрелдеривиске болгаш эштеривиске ачавыс **Дамдын Санчаевич КУУЛАРНЫ** чидирген берге үелерде биске көргүскен деткимченер дээш четтиргенивисти илередип тур бис.

Уруглары болгаш уйнуктары.

Бистиң ынак оглуус **Солаан-Байыр Олчаевич ТЕРЕ** айыыл-халапка таварышкаш, чаш назынындан чарылган. Оглувусту сөөлгү орукке үдешкен Булуң-Бажы суурнуң чурттакчыларынга, Булуң-Бажы суму чагыргазынга, школаның башкыларынга, төрелдеривиске, Нарын суурдан келген төрелдеривиске, Чечек Сандаковна Лопсанга, оглувустун чаңгысклассчыларынга, кожаларывиска «Шын» солунну дамчыштыр четтиргенивисти илереттивис.

Кырган-авазы, авазы, чоок кижилери.

АРЫСКАН:

Бойду субурганын тургузарынын ачы-дуза марафону

Улуг-Хем кожуунун Арыскан чурттуг чаңгыс чер-чурттугларывысты, Арысканга өөренип, ажилдап-чурттап чораан бүгү чонувусту мөзү-шынар, амыдырал-чурт-талга экижидер ыдыктыг **Бойду субурганын Арыскан суурга тургузарынын ачы-дуза марафонунга июль 12-де 10.00 шакта** идепкейлиг киржирин кыйгырып, чаладывыс.

Июнь 12-де Арыг-Үзүү суурдан Кызылче 940 дугаарлыг Ак-Довурак — Кызыл маршруттуг күрүнө автобузунга олурупкаш, сумкамны чидир-дим. Ында Янчап Монгушович Бюрбюнуң адында документиер, идик-хеп, эм-таң дээш хууда эт-севим чораан. Кады чораан пассажирлеримни, көргөн кижилерни эккеп бээрин диледим. Шаңналдыг. **Адресим:** Сукпак суур, Салчак Тока кудумчузу 14. Я.М.Бюрбю.

Квартира айтырыы: тудуунга киржир

Ак-Довурак хоорайда чаагайжыды туттунуп турар бажыңның тудуун үлүүнүң киржилге-биле акшаландыргаш, ийи, үш өрээлдерлиг квартираларны алыр күзелдиг хамаатылар дараазында адреске кээр: **Ак-Довурак хоорай, Юбилейная кудумчузу, 3, «Туваасбестстрой» ААН-ден барып айтырар.**

Сеткиливис ханызындан

2008 чылдың апрель 14-түн хүнүнде дош адаанче киргеш, тывылбаан бистиң чаптанчыг чаш оглуус **Аржаан СОЯННЫ** дилежип, биске моральдыг болгаш материалдыг дузаны каткан ырак-чооктан келген төрелдеривиске, кудаларымга, оглумнуң чаңгыскласс-чыларының ада-иезинге, бодумнуң кады ажилдап чоруур коллективимге, Бай-Даг ортумақ школазының коллективинге, Эрзин кожуунун өөрөдиге килди-зинге, Бай-Даг суму чагыргазынга, Эрзин кожуун чагыргазынга база Тыва Республиканың Онза байдалдар яамызынга улуу-биле четтиргенивисти сеткиливис ханызындан илередип олур бис.

Кырган-авазы, ада-иези.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор С.С.МОНГУШ

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнуң оралакчыы — 2-19-87, тел.факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. **КИЛДИСТЕР:** юстиция-политиктиг юлдис — 2-18-10, культура, өөрөдиге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый, очулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. e-mail: shyn@tuva.ru Солун көлбөй барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. **Тираж 7850.** Чыгыг 70. Номери парлагаче дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырдында — 20.00.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.